

KIADJA:
Litér Község Önkormányzata

Ez a kiadvány a Közép-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács
Előzetes Regionális Fejlesztési Programja keretében,
a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium támogatásával valósult meg.

SZERKESZTETTE:
S. Lackovits Emőke
Rainer Pál

TÁRSSZERKESZTŐ:
Ertl Pálné

FOTÓKAT KÉSZÍTETTE:
Gáty Balázs
Uglik András
Szedlák Attila

TÉRKÉPGRAFIKA:
Fartel Luca

A kiadvány megjelenését a Kvadráta Könyvműhely Bt. gondozta.
Felelős vezető: Nádasy Tünde

Nyomdai munkálatok: Faa Produkt Nyomda Kft, Veszprém
Felelős vezető: Faa Judit

LITÉR, 2003.

Tisztelt Olvasó!

Kiadványunk célja, hogy községünk jelenéről és közel 1000 éves múltjáról tájékoztatást adjon.

Az itt lakók - a büszkén vállalt múlt mellett - cselekvő részesei a jelennek. Tudjuk, hogy a múlt emlékei, az élni akarás szép példái a ma emberének is erőt, útmutatást adhatnak a jövő építésében. Ismerkedjenek településünkkel, kérjük, legyenek vendégeink.

LITÉR

Veszprémtől K-re, 9 km-re, Balatonfüzfőtől É-ra, 5 km-re, a 72-es főút mellett, a Balaton-felvidék K-i szélén, a litéri törés mentén fekvő település.

Több, egymástól korban és stílusban eltérő településrészből áll.

1. Az eredeti, valószínűleg Árpád-kori falu: Dózsa György utca a református templommal, melynek oszlopszobros kapuzata XIII. századi építésről tanúskodik.

2.a.) Varjas telep - ma József Attila lakótelep, a 72-es út K-i oldalán, a Mogyorós hegy alján. Régi elnevezése a tulajdonost jelezte.

b.) Ugyancsak néhány házból álló településrész volt a Nyerges hegy mellett a Gilligó hegy tövében, ahol a mai Táncsics Mihály utca húzódik.

3. Kastély és major, környezetben magtárral, cseléd- és zsellérházakkal. Az egyetlen 100 hold feletti litéri nagybirtok emléke. Ma a kastély épülete ad otthont az Árpád Fejedelem Általános Iskolának. Parkjában az iskola további épületei, udvara, valamint sportpálya látható.

4. Litér újtelep - a Nitrokémia által, az 1930-40-es években létesített és fenntartott munkás lakótelep (épületei ma már a bentlakók tulajdonában). Utcai: Árpád, Álmos és tovább a 7 vezérről elnevezettek

5. Ifjúság lakótelep - az 1970-es években, építő közösség által épített társasházak sora. Ifjúság, Béke és Úttörő utca

6. A község természetes terjeszkedése az eddigiek köré: Bem, Kossuth, Akácfa, Diófa, Nap, Hold, Eperfa, Patak és Fűzfa utcák.

7. Papvására - eredetileg Potvasara falu, a török időkben kipusztult, területét az 1730-as években csatolták Litérhez. Különálló határrész Papkeszi felé. Az ott lévő néhány ház címe: Litér posta, vagy Papvásári szőlőhegy.

Litér közigazgatási területe: 1281 ha - ebből belterület: 112 ha. Utcainak száma: 32. Ma a 2003. január 1-jei statisztikai adatok szerint községünknek 2097 állandó lakosa van.

NEVEZETESEBB LÁTNIVALÓI:

1. Református templom: XIII. századi műemlék "A Chartresban megindult oszlopszobros kaputípus egyedüli magyarországi példája" (Dercsényi Dezső)

2. Római katolikus templom: Az 1990-es években épült modern stílusba. Felszentelve 1992-ben Szent István nevére.

3. Művelődési Ház és Könyvtár: A II. világháború utáni időkre jellemző szoc.reál típusú épület, mely helyet ad a művészeti csoportoknak, rendezvényeknek, valamint itt működik a községi könyvtár és az újonnan létesített Teleház is.

4. Litéri Erőmű: Az MVM RT. által 1998-ban üzembe helyezett gyorsindítású gázturbinás erőmű. Az olajtüzelésű tartalék erőmű az ország vilamos energia ellátásában bekövetkező váratlan üzemzavarok esetén - az európai előírásoknak megfelelően - 10 percen belül képes névleges teljesítményen (123 MW) üzemelni.

5. Kirándulásra alkalmas jelzett turistaút: Várpalota felől érinti a Séd folyót, majd a Mogyorós és Nyerges hegyet, a Bendola patak mentén a Romkút nevű (római maradványokat rejtő illetve sejtető) határrészt, majd Balatonalmádi vasútállomásnál végződik.

A Balaton-felvidék különösen értékes természeti területét képviseli a Mogyorós hegy, Nyerges hegy dolomitflórája, faunája.

Pihenőhelyként ajánljuk a Dózsa György utcában Hősi emlékparkunkat, ivókúttal, padokkal, közeli élelmiszerbolttal, ezen kívül a község különböző pontján működő vendéglátó egységeket. (Hétvezér Pizzeria, Piri büfé, Autócsárda, Hordó büfé, Varjas tanya)

Bizakodva dolgozunk további terveink megvalósításán. Reméljük, községünk a jövőben is folyamatosan fejlődő település lesz, melyet az itt lakók közössége újabb és újabb célok elérésével, együttesen és egyenként is jó közérzettel vallhat otthonának.

Köszönjük érdeklődését, megtisztelő figyelmét.

Litér Község Önkormányzatának Képviselő-testülete:

Ertl Pálné	Szedlák Attila
polgármester	polgármester
(2001-2002)	(2002-)

FONTOSABB ADATOK, ELÉRHETŐSÉGEK:

Önálló közigazgatási település, hivatala: Litér-Királyszentistván Községi Körtgyzőség

Litér Község Önkormányzatának Képviselő-testülete 10 fős.

Polgármesterek 1990. évtől:	1990-1994	Ertl Pál
	1994-1998	Ertl Pál
	1998-2001	Dr. Horváth Balázs Béláné
	2001-2002	Ertl Pálné
	2002-	Szedlák Attila

Intézményei: Polgármesteri Hivatal; Álmos u. 37. Tel.: 463-619

Posta; Álmos u.22. Tel.: 588-010

Árpád Fejedelem Általános Iskola; Petőfi S. u. 8. Tel.: 588-021

Napköziotthonos Óvoda; Árpád utca 2. Tel.: 598-355

Művelődési Ház és Könyvtár; Ond utca 1. Tel.: 463-022

Teleház; Ond utca 1. Tel.: 598-330

Orvosi rendelő, védőnői szolgálat; Előd utca 5. Tel.: 463-072

Közműhálózattal (vízvezeték, gáz, szennyvízcsatorna) ellátott település
Web cím: www.liter.hu.

S. LACKOVITS EMŐKE

Fejezetek Litér történetéből és népeletéből

Litér Veszprém megyei község amely a 72 számú út mellett fekszik, Veszprémtől kilenc, Balatonfűzfőtől öt km-re, a Balatoni-fennsíkon. 1799-ben Vályi András magyar faluként írta le, amelynek több földesura volt. Lakosságának többségét reformátusok alkották, de megemlítendő ebből az időből zsidó népessége is. Határát két nyomásban használták. Agyagos, mocsaras volta ellenére mindent megtermett. Erdőket, szőlőket és jó szénát termő réteket egyaránt birtokolt.¹ Dadai Oláh János református lekipásztor 1834-ben ugyancsak magyar helységként tüntette fel, amelyet akkor több földesúr birtokaként ismertek. Református lakosai jó gabonatermő földeket műveltek, erdei ugyancsak figyelmet érdemeltek, legelője, rétje hegyes-völgyes, kősziklás-bokros volta ellenére jó szénát termett, de szőlő-hegye és bora sem volt megvetendő. Határában terült el a sást, nádat, kákát termő, apró halakban, vízi madarakban bővelkedő Daka-tó, amelyet viszont az 1810-es években lecsapoltak, termőföldre téve azt. Fontosnak tartották a falu mellett elvivő mezőföldi vagy somogyi utat, amelyet jó karban tartottak, hisz a hetente (csütörtökön és pénteken) Veszprémbe gabonát vivő szekereknek fő közlekedési útja volt.² Eme fontos közlekedési út

nemcsak előnyeit élvezte, hanem hátrányait is elszenvetted. Utóbbi az itt keresztül vonuló, pusztító idegen hadak jelentették. Fényes Elek 1851-ben 451 fő református lakosával szemben 88 fő római katolikust és 22 fő zsidó lakost tüntetett fel. A Veszprém és Somogy megyék közötti országút mellett fekvő falut termékeny szántóval, gazdag erdővel, hegyes-völgyes, sziklás, bokros legelővel, kevés, ámde kiváló, bőséges szénát termő réttel rendelkező településként mutatta be, amely mindezen túl jó bortermő szőlő-hegyet is birtokolt.³ Mind-ezen dicsérő szavak ellenére határa azért mégsem lehetett olyan jól termő, hisz nem véletlenül született meg a mondás: „Litér, mit ér? Szentistván még annyit sem ér, Kádártába kár a kenyér!”

Granarium (magtár)

A falu neve magyar helynévadással keletkezett pusztaszemélynévből, amely nem más, mint a lovag ómagyarkori magyar alakja. Forrása a személynévként is használatos ritaer, ritter, azaz a lovag főnév.⁴ 1082-ből való a legkorábbi említése Villa Lyuter néven. 1296-ban Lyuter, 1380-ban Lyther, 1455-ben pedig Lytther megnevezéssel szerepelt.⁵ Az 1488-ból fennmaradt járási beosztás és adó megállapítás szerint Litér az akkori Veszprém vár-

melletti fekvésének a falu

megye I. járásába tartozott és két faluval együtt nagyobb adót, azaz tíz forintnál többet, tizennégy forintot fizetett. Ennél többel, azaz 15-19 forinttal csupán 34 település szolgált, míg kevesebbel 35 falu. A 20 forint feletti adót fizető falvak száma 63-at tett ki, közöttük 77-236 forintba rúgó adóval négy város ugyancsak megtalálható. Tehát Litér a közepesen gazdag falvak sorában foglalt helyet a XV. század végén, a Mohácsot megelőző évtizedekben.⁶

A falu már az első török becsapásoknak áldozatul esett. A törökök 1543-ban foglalták el Székesfehérvárt, amellyel a Közép-Dunántúl településeinek folytonos fenyegetettsége állandósult. A hódítók közigazgatásilag az egész térséget igyekeztek a birodalom egészéhez kapcsolni, amelynek érdekében nemcsak saját közigazgatási egységeiket szervezték meg, hanem az itt élő népesség adóztatását is. Ennek előzményeként végezték el az adóösszeírásokat, s velük az adóköteles népességnek és a várható kincstári bevételeknek az együttes számbavételét. Megszervezték a székesfehérvári szandzsákat (nagyobb közigazgatási egység) Székesfehérvár (Isztulni Belgrád) székhellyel. Ezen belül kaptak helyet a kisebb közigazgatási egységek, közöttük a veszprémi náhije (Beszprémi náhije), amely egy 17x17 méter kiterjedésű, nagyjából négyzet alakú terület volt. Ezen belül található a 43. szám alatt nyilvántartásba vett Litér falu is Ali vajda tímárbirtokaként (kisebb javadalombirtok), hászbirtokok (szolgálati szultáni birtokok) közé ékelve. Az összeírás készítése idején, 1563-ban mindössze két házzal szerepelt a falu. A két háztulajdonos, Sánta Amadé és Csapta Jakab fejenként 50 akce adót fizettek új földesuruknak.⁷ Az adó megállapításánál a törökök is a magyar adóztatási rendszert vették alapul. A házzal és ökörrrel rendelkezőket kötelezték a fejadó vagy harács megfizetésére, amelyet az egy forintos magyar hadi adónak megfelelően (ennek összege portánként egy-három forintot tett ki) 50 akcséban állapítottak meg.⁸

Veszprém várának 1552. évi török kézre kerülésével a környék falvai pusztulásra ítéltettek. A törökök gazdálkodása, kultúrája teljesen eltért attól az európai kultúrától, amelynek a magyar szerves részét képezte. Az addigi kiszámíthatóságot a bizonytalanság, a rendszeresen megismétlődő fosztogatások, rablások, gyújtogatások váltották fel. Nem meglepő, hogy a Dunántúlnak 1495-ben még 900.000 fős lakossága 1580-ra 360.000 főre apadt.⁹ Litért már 1557-ben pusztaként tüntették fel, azonban 1588-ban újra lakott helyként szerepelt.¹⁰ Ezen idő

alatt készült a törökök adóösszeírása is. Több nemesi család rendelkezett itt birtokkal. Legjelentősebbek az Essegvári, a Palásthy, a Kenessey, a Benda és a Bodicz családok voltak. Az Essegvári család a Bánd falu határában álló várat birtokolta. Egyik ága a XVI. század végéig élt a területen. Ferenc 1505-ben Veszprém vármegye országgyűlési követe volt. Litéren 1536-ban még 3,5 adófizetője volt neki, özvegyének 1542-ben viszont öt, 1543-ban pedig hat. 1557-ben azonban Essegvári Farkas tulajdonában már csak pusztavolt itt. 1574-ben Essegvári Istvánnal és Mihállyal ki is halt a család.¹¹

1894-ben épült polgári ház

1588-ban Palásthy Györgynek azonban Litéren maradt még egyetlen adózója. A család Hont vármegye legrégebbi törzsökös családjainak egyike volt. Éppen György szerezte meg a XVI. században Mezőszentgyörgy, valamint Papvásár pusztá mellett Litért is. Birtokaikat megtartották, hisz a birtokszerző unokáit, Juditot (Dániel Ferencné) és Zsuzsannát (Sibrik Kristófné majd Lausitz Györgyné) 1726-ban Stehenich János Mihály veszprémi kanonok

helyezte vissza litéri birtokaikba.¹² A Kenessey család a Dunántúl egyik legrégebbi családja, akik Veszprém megyei birtokaikon túl Fejér, Győr, Sopron, Somogy megyékben ugyancsak birtokosok voltak. A Benda család a Pozsony megyei Hodosról, a Csallóközből származott Veszprém megyébe, de Pozsony megyei volt a Bodicz család is.¹³ Az utóbbi három család pusztaként adta bérbe Litért Királyszentistvánna és Vilonyának.¹⁴ A XVI. század végén tehát újra lakatlanná lett a falu, amely állapot közel 1,5 évszázadig állt fenn. Lakóépületeinek helyét, közöttük a plébánia házát is, felszántották.¹⁵

Bár a falu népessége igyekezett a túlélésre berendezkedni, amely kitűnik az újra és újra felbukkanó adózók számából, azonban nem sikerült a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva sem megmaradniuk. A hadak járása, a török rabló hadjáratok, továbbá az ellenük harcoló keresztény csapatok portyái nemcsak az életminőség folyamatos romlását eredményezték, hanem elpusztították az életfeltételeket is. Megszűnt ezzel együtt az egyházi élet és az állandó harcok, dúlások lehetetlenné tették annak újjászervezését. Az újbóli benépesedésre, az élet újraindulására a XVIII. század első harmadáig várni kellett. Hiszen az egyházi élet ismételt megszervezése, újraindulása ugyancsak nagy nehézségekbe ütközött, csupán csak rendkívül lassan állt helyre a rend. Bár a veszprémi káptalant 1630-ban helyreállították ugyan, de még 1732-ben is mindössze hat tagja volt javadalom nélkül. Rendkívüli méreteket öltött a paphiány, ezért érthető, hogy a török hódoltságot követő időszakban szükségessé vált a térség újra evangélizálása. Az alsópapság siralmas körülmények között tengődött, nyomorúságos lakásviszonyokkal. Az egyházmegye döntő többségében protestánssá lett a lakosság, akiket protestáns lelkipásztorok gondoztak. Veszprém megye területén ugyancsak a protestáns többségű települések jelentették a magasabb lét-

Farkas István: "Litéri utcaképe" 1937-ben...

... ugyanott 2003-ban

számot, ahol a római katolikusok szórványba kerültek. Ezeknek a településeknek a sorát gazdagította később az újra települt Litér is. Acsády Ádám püspök jezsuita misszionáriusok segítségével igyekezett volna ezen a helyzeten változtatni.¹⁶

1609 és 1696 között Veszprém megye területén jelentős számban léteztek puszták, ekkor még közéjük tartozott Litér is. A lakott települések száma az 1696 évi 105-ről 1720-ra 120-ra emelkedett, majd 1768-ban már 165-öt tett ki. Ez azt igazolja, hogy az élet megindult, a lakatlan helyek benépesültek és 1720-1768 között megháromszorozódott az ismételten lakottá vált helyek száma.¹⁷ Ez az időszak az újranépesedés kora volt, ez alatt az idő alatt települt be a legtöbb pusztai hely. Ezeknek a településeknek a sorába tartozott Litér is. A falu újratelepülésére 1732-ben került sor. Ebben az esztendőben ugyanis az olaszfalusi reformátusok a katolikus restaurációs törekvések eredményeként rájuk nehezedő nyomás elől menekülni kényszerültek. Ennek során érkeztek a lakatlan területre, Litérre, ahol a pusztai birtokosaitól engedélyt kaptak a letelepedésre. Ezt követően egyházi életüket is megszervezték prédikátoruk, Enyingi Márton vezetésével, aki 1737-ig még a romos, pusztai templomban hirdette az Igét. A közösség erejét bizonyítja, hogy már ebben az esztendőben fatemplomot építettek maguknak.¹⁸ A katolikus püspöki látogatás mindössze egyetlen katolikus személyt vett számba közöttük.¹⁹

Az 1745. évi július 28-i királyi rendelet értelmében az engedély nélkül épített vagy megnagyobbított protestáns templomokat lerombolták, az építetöket megbüntették. Az 1746 évi július 5-i királyi rendelet viszont az ilyen építkezéseknek a megfelelő időben történő megakadályozását a mindenkori püspökök feladatává tette. Így került sor Padányi Bíró Márton püspöksége idején 1752-ben a litéri templom el-

vételére is, amely egyike volt annak a kilenc templomnak, amelyeket az erélyes püspök Veszprém megyében elfoglalt. Az üresen álló fatemplom azután 1757-ben leégett.²⁰ Nyolc faluba katolikus iskolamestert is odahelyezett a püspök, amelyek közül az egyik éppen Litér volt.²¹ A templomától megfosztott lakosság ezt követően Szentkirályszabadjára, Vörösbénybe vagy Királyszentistvánra járt istentiszteletre és a sákramentumok kiszolgáltatására.²² Ez az állapot egészen a Türelmi Rendelet érvénybe lépéséig megmaradt. 1784-ben az újjászervezett anyaegyház tagjai azután felépítették a középkori romtemplomot, amelyhez 1794-ben tornyot emeltek.

Az 1774-ben készült dunántúli egyházleírásban a falu betelepítését és a reformátusok megpróbáltatásait egyaránt megörökítették. "...Neve az helységnek Litér, Veszprém vármegyében van. A Helvetica confession (református vallás) lévő ekklesia árva, mert sem predikátor sem isteni tisztelet nintsen benne. Ami köztök az exercitium régiséget illeti, ezt a helységet 1732-ben szállták meg, de eleik Olasz Faluban ugyan ezen Veszprém vármé-

gyében laktak, a hol Helvetica confession levő predikátorok volt, ott nem maradván, Litér nevű pusztát meg szállották és meg szállásoknak alkalmatosságával olasz falui predikátorokat litéri akkori földesurak engedelmével (a szerző megjegyzése: e földesurak közül négy református: Hollosi Filep, Meszely, Nagy, Kenessey, egy

evangélikus: Rado, egy pedig római katolikus: Inkei volt) bé hozván, attul fogva meg szűnés nélkül szabad exercitiumuk volt, mind addig míg nem 1752 dik esztendőben tur-

báltottak (szabad vallásgyakorlatuktól megfosztattak, templomukat elfoglalták)... Predikátorok ki hajtattak, templomjok elvételét 1752 ben a nemes vármegye tisztjei által, kik közzül nemeltyek az ablakon bújván bé ugy nyitották meg templomjokat, le is petetelték királyi parantsolat nélkül...hogy ujj megszállott falu...Vagynak Helvetica confession lévő 417 lelkek, Lutheranus 36 lelkek, pápisták, többnyire pásztorok, cigányok, 25 lelkek...A mely fa templomokat elvették...az el éget az egész faluval edgyütt 1757. Esztendőben..." A kőből való romtemplomot ez a tekintélyes létszámú közösség meg tudta volna újítani, vagy akár egészen újat építeni, hisz 1757-ben kőből új parókiát is emeltek, ahogy az az egyházleírásból kiderül.²³

1757-ben írták össze a falu lakosságát, amikor is 51 házat, háznépet vettek számba, összesen 282 fővel.²⁴ Ebből a gyermekek lélekszáma 122 fő volt, ami tekintélyesnek mondható és azt jelzi, hogy alacsony volt a gyermektelen családok száma, mindössze nyolcat tett ki az összeírás idején. Egy gyermekes család 25 volt, azonban az esetek többségében a szülők fiatal házaspárok lévén, elképzelhető, hogy a későbbiekben több gyermekük is született. Hiszen a családok élő közösségek voltak, közös vagyonnal, működőképes munkaszervezettel, az élet továbbvitelére, a család folyta-

tására törekedve.²⁵ Két gyermekes család 16, míg három gyermekes 13 volt. Négy gyermekes mindössze négy, öt gyermekes pedig csak kettő.²⁶ Legmagasabb száma a két és három gyermekes családoknak volt, összesen 29, ami azt jelzi, hogy családonként a két-három gyermek volt az uralkodó. Egyébként a családonkénti átlagos gyermekszám kettőre tehető. Legtöbb gyermeket, négyet és ötöt az összeírt három juhász, valamint egy kanász családban neveltek. Ez a négy család, továbbá még két család alkotta a római katolikus népességet ebben az időszakaszban. Öt személy katolikusból tért át reformátussá. A jegyző, a felesége, egy gyermeke és a szülei, továbbá rajtuk kívül még egy személy voltak mindösszesen evangélikusok. A népesség többi része kivétel nélkül a református közösséghez tartozott.²⁷

A családok szerkezetét, összetételét, továbbá a háztartásokat vizsgálva, változatosnak mondható a kép. Bár a döntő többséget a vérségi, két generációs kiscsaládok (szülők és gyermekek) alkották, azonban mellettük megtalálhatók a szülőket, gyermekeket és valamelyik vagy mindkét nagyszülőt (az egyik házafél szülőjét vagy szüleit) magába foglaló kibővített vérségi kiscsaládok (három család), továbbá a szülőket, házasságukat vagy gyermekeit és unokáit egyesítő nagycsaládok is (négy család). A családoknak összetétele alapján ez a háromféle változata egyfajta háztartást, a család típusú háztartást alkotta. Mellette egyéb háztartás típusok ugyancsak megfigyelhetők. Ilyenek voltak az egyik házafél testvérével vagy sógornőjével együtt lakó családok (két eset), valamint a nem család típusú háztartások. Utóbbiak között találhatók a családdal rokoni kapcsolatban nem álló, de vele közös háztartásban, egy kenyéren élő idegen és idegenek (özvegy, magányos, ház nélküli zsellér, zsellérháaspár). Kívülük léteztek a vérségi kiscsaláddal egy fedél

alatt lakó, de vele közös kenyéren nem, lévő család, családok, személyek együttesei. Utóbbiak lehettek magányos özvegyek, gyermekes özvegyek, magányos zsellérek, szolgák, házasságuk, szolgák, sőt családok zsellérek, szolgák egyaránt. Ők voltak a „lakók”, a háztulajdonnal nem rendelkező zsellérek. Számuk, amely tizenkilencet tesz ki, magasnak mondható.²⁸ A háztartásoknak nem számottevő részét alkották a szolgáltszolgát foglalkoztatók. Különösen szembetűnő az egyik juhász család, ahol a házasságán kívül egy magányos szolgát, továbbá egy szolgát is tartottak. Bár az összeírás nem utal rá, de feltehetőleg az egyik szolga a juhász bojtárja lehetett. A többi esetben egy háztartásban csupán egy szolgát tüntettek fel. Csonka család mindössze egyetlen szerepelt a megnevezett esztendőben, egy, két gyermekét nevelő és özvegy anyjával élő özvegyasszony. Egyébként az özvegy valamely család védelmében létezett.²⁹ Joggal feltételezhetjük, hogy az özvegyek többnyire új házasságot kötöttek, különösen, ha fiatalok voltak és vagyonnal is rendelkeztek. A ház nélkülieket befogadók esetében pedig a befogadottak – akik nem adóztak – munkájukkal járultak hozzá a hajlékot adó családok életéhez. A vérségi nagycsaládok elenyésző számából arra következtetünk, hogy ez a család-szerkezeti forma átmeneti lehetett, gazdasági szükségből jött létre és ennek elmúltával meg is szűnt.

Az összeírásban két iparos, jelesen takácsmester szerepel, akik közül egyikük inast és segédet, másikuk pedig csak segédet foglalkoztatott.³⁰ Ezek a mesteremberek valószínű, parasztiparosok voltak, akik nemcsak iparúzással, hanem mellette gazdálkodással is foglalkoztak. A XX. századra azután a falu iparosai eltűntek.

1782-ben 98 családfőt vettek már számba, amely adat jelen-

tős népességnövekedésről tanúskodik.³¹ Míg 1757-ben az egy családra eső átlagos lélekszám három főre tehető, addig a háztartásonkénti átlagos lélekszám az ötöt meghaladta, amely az azonos háztartásban egynél több család gyakori együttélésének az eredménye. Amennyiben a 98 családfő mögött három fős családot feltételezünk, akkor az 1757-ben 282 fős lakosságú település 1782-re 294 főre szaporodott. A gyermekek számából ítélve azonban általában négy fős családokkal lehet számolni, ekkor viszont a gyarapodás 25 esztendő alatt 110 fő, az összlakosság száma 392 fő, ami a halálzási arányt is figyelembe véve dinamikusnak mondható. Ez idő-tájt a megye össznépessége 140.749 fő, a Veszprémi járásé pedig 42.992 fő volt.³²

Az 1782-ben számba vett 98 családfőből 61 református volt. Ebből a 61 reformátusból került ki a lakosság többségét kitevő colonusok vagyis telkes jobbágyság döntő többsége, 59 fő. A maradék 39 főt zsellérként vették számba, közöttük mindössze két reformátussal.³³ A telkes jobbágyság vagyoni helyzete viszont jelentős különbségeket mutat. Egész telkes csupán négy volt, míg kétnyolcad telkes 29, négynyolcad telkes pedig 26.³⁴ Egy-egy telkes gazdasághoz a XVIII. században Veszprém megyében 30-50 hold föld, továbbá ház, udvar, veteményes és gyümölcsös kert, szérűskert, szántó, kaszáló, legelő, valamint az erdőben faizási jog tartozott.³⁵ Ugyanakkor a belső telek arányában részesültek a háztulajdonosok a káposztás kertekben is. A földrajzi nevek a mai napig őrzik ennek emlékét (Káposztáskertek, Káposztás-dűlő). Forrás is eredt ezen a helyen (Káposztási-forrás), hiszen a belőle származó víz a növény termesztéséhez nélkülözhetetlen volt. A káposzta Liténen ugyanúgy, mint az egész magyar nyelvterületen, de szerinte Európában is, a középkortól kezdve az egyik legfontosabb népelelmezési cikk volt, a népi táplálkozásnak egyik legfontosabb alkotó eleme. Az egész telkesek tehát mindezeknek birtokában voltak. A 2/8-ad telkesek 30 holddal számolva 7,5 holddal, míg a 4/8-ad telkesek 15 holddal rendelkeztek. Ugyanez 50 holdnyi alapbirtokkal 12,5 illetve 25 holdat tett ki. A telektulajdonhoz kapcsolódó valamennyi többi jog természetesen a teleknagyság arányában változott. Az összeírás során számba vették az állatállományt is. Ez 40 lóból, 90 szarvasmarhából, 19 sertésből állt. A lovak 19 tulajdonos, a marhák 43 tulajdonos, a sertések pedig ugyancsak 19 tulajdonos között oszlottak meg. Feltűnő a sertések aránylag csekély száma. Egy-egy család csupán egy sertést tartott. Lóból általában kettőt birtokolt egy tulajdonos, azonban egy esetben csak egyet, egy-egy esetben pedig hármat, illetve négyet.

Szarvasmarhából szintén az egy pár mondható általánosnak, hisz egyetlen esetben tartott egy tulajdonos egyet, egy esetben négyet, két esetben pedig hármat. A szarvasmarhák (amelyekbe együttesen foglalják össze a bikákat, fejős teheneket és az ökröket) figyelemre méltó száma igazolja, hogy igavonásra is használták őket, úgy, ahogy az később is megfigyelhető nemcsak itt, hanem a köves határáról jól ismert Káli-medencében ugyancsak, és amint látható, nagyban függött a talajadottságoktól. A zselléreknek sem földjük, sem igásállatuk nem volt ugyan, azonban az egyes kategóriák között meglehetősen elmosódtak a határok.³⁶ Így Litén esetében is, hisz a 39 zsellérből tíznek volt igásjószágga, mégpedig négynek lova, háromnak fejős tehené, kettőnek disznaja, egynek ökre. Külön érdekes, hogy az egyetlen négy lovat birtokló személy is zsellér volt. Méhessel mindössze három telkes jobbágy rendelkezett csak (15-25 család), míg borral, amely szőlőbirtokot feltételez, 71 család, közülük 47 telkes jobbágy, 24 pedig zsellér volt.³⁷ A szőlő művelése és a szőlőbirtokhoz való tagaszkodás az egész megye területén megfigyelhető, sőt, általánosnak a k

mondható. Alig akadt olyan település, amelynek lakói ne foglalkoztak volna szőlőműveléssel, hisz a szőlő volt az egyik legfontosabb termelvény, a bor pedig az egyik legjelentősebb jövedelemforrás.³⁸ A falu határnevei közül a szőlőművelés kiterjedt voltára utal az Ugri-hegy, Felső-hegy, Bendola, Nyerges-hegy, Dakai-szőlő, Pap-

Hősi emlékoszlop

vására, amely határrészekben 1857-ben máig jelentős szőlőterületek voltak, sőt, 25 szőlős pince is emelkedett itt. Igaz, hogy a XIX. század végi filoxéravész 1880 után ezeket a szőlőket is kipusztította, de újra telepítették, amely szőlők nagyszerű bort adtak tulajdonosaiknak. A szőlőkultúrát azután részben a tagosítás, részben pedig a tsz sorvasztotta el.³⁹

Az 1848/49. évi szabadságharc idején a helyiek erdőt és legelőt foglaltak el, de az 1848. évi földtörvény rendezte a határt. Az ekkor született jegyzőkönyvet 59 jobbágy és zsellér hitelesítette aláírásával.⁴⁰ Az 1864. évi határrendezés idején az irtásföldeket hosszú, keskeny részekre osztva igyekeztek minél több volt jobbágyinak juttatni belőle, ami egy állandó elnevezést szült erre a területre: Hosszi-földek. A határ egy részének neve Pozdomális, ami ugyancsak az 1864. évi tagosításra utal, ugyanis ház utáni járandóság címen azok a teljes jobbágyságok és házas zsellérek kaptak itt birtokot, akiknek háza, valamint telke nem érte el a meghatározott nagyságot.⁴¹

A XIX. század végére, a XX. század elejére a 20-50, illetve a 10-20 katasztrális holdat birtoklók tették ki a faluban a földművelők többségét (27 ill. 21). 100 katasztrális holdon felüli birtok mindössze egy volt, viszont gazdasági cseléd, napszámos 94 fő. 1941-ben az 5-10 katasztrális holdat birtoklók számaránya a mezőgazdasági termelők 9,7%-át jelentette, az 50-100 katasztrális holddal rendelkezők 3,2%-ot, a 20-50 illetve 10-20 katasztrális

hold tulajdonnal bírók 7,1 illetve 6,7%-ot adtak mindösszesen, viszont az 5 katasztrális holdon aluli földtulajdonosok 11,1%-ot tettek ki. A magánbirtokok mellett a közös földek ugyancsak léteztek, így a közös legelők, amelyek közül a disznólegelőt (Disznó-dombi dűlő, Disznódomb) 1945-ig használták, a Bika-rétet a közösi bikák legeltetésére 1959-ig. A Bolló-kúti rétek végében lévő forráskút pedig az állattartó gazdák állatainak itatását szolgáltatta. A Páskum nevű határrész egyértelműen utal a hajdani közös legelőre, ami a földközösség maradványaként élt a XX. század elején is. Közös földtulajdont jelentett a kender termesztésének helyet adó Kendőrföldek vagy Kendéri-dűlő. De közterületen állt a falu egykori jégverme, amire ma már csak a földrajzi név utal. Ugyanez mondható el kőbányájáról, valamint mésztegyőiről is.⁴² A mezőgazdasági népesség állatállományában változatlanul a szarvasmarha volt az uralkodó, de figyelmet érdemlően gyarapodott a sertés, továbbá a juh állomány.⁴³ Erre enged következtetni az, hogy a falu pásztorházat építtetett, amely a közösség fogadott pásztorainak szolgált lakásként. A birtokok nagyságát tekintve viszont a kis és törpe birtokok jelentették a többséget, így nem véletlen, hogy az iparosodás megindulásával a népesség egy része itt talált meg megélhetésének forrását. Általában jellemző volt ezekre a településekre, hogy a törpebirtokkal rendelkezők is az iparban vállalt munkával egészítették ki jövedelmüket és igyekeztek maguk, valamint családjuk megélhetését biztosítani.⁴⁴

Hősi emlékpark

Millenniumi zászlóátadás 2001.

Litér a jelentősen fejlődő települések sorában foglalt helyet. 1869-1960 között húsz települést lehetett ide sorolni, közülük az egyik Litér. Ezt a fejlődést még az 1808. és 1817. évi himlőjárványok, valamint az 1831. évi kolerajárvány sem törte meg látványosan. Lakosainak száma 1785-ben 489 fő, 1829-ben 460 fő, 1857-ben 632 fő, 1869-ben 488 fő, 1910-ben 499 fő, 1930-ban 707 fő, 1941-ben 1.089 fő, 1949-ben 1.534 fő, 1960-ban pedig 1.664 fő.⁴⁵ Az 1930-as évektől jelentkeztek az iparosítás eredményei. A papírgyár (1929), a festégyár és a Nitrokémia (1935, 1951.) jelentős munkaerőt vonzott, amely a népesség megnövekedésével járt együtt, ami azután a faluban később a városias Újtelep felépítését eredményezte (1941-1943). Az iparosodással és a jelentős munkáskéz foglalkoztatásával függ össze az egyik utcaneve is a falunak: Mosoda-utca, ahol 1950-ig a munkáscsaládok közös, vállalati kezelésű fürdője, mosodája volt.⁴⁶

A falu utcahálózata 1885-től rendelkezik hivatalos utcanev-jegyzékkel. Ekkor nevezték el a dűlőutakat is. Az anyakönyvi hi-

vatal felállítására 1896-ban, a Millénium évében került sor.⁴⁷ A jegyző lakását két esztendővel később, 1898-ban építették és ennek udvarán állt a községi kovácsműhely.

A XX. század két világháború pusztítását zúdította a falura és közösségére. Az I. világháborúban 17 személy, valamennyi katona, míg a II. világháborúban 33 fő, közöttük 19 katona, 14 civil veszítette életét. Valamennyi áldozat nevét a Hősi Emlékmű emléktábláin örökítették meg.

A II. világháborút követő földosztáskor 22 család részesült új földtulajdonban. 1952-ben alakult meg a Vilmapusztai Állami Gazdaság Litéri Üzemegysége, majd ennek helyén 1958-ban az első termelőszövetkezet.⁴⁸ Ugyanezen esztendőben a lakosság számára oly fontos ipartelepeket Balatonfüzfőhöz csatolták.⁴⁹ Az 1960-as évek elején emelték a vezetékes vízzel ellátott baromfitelepet, amiből azután 1989-ben juhórály lett. 1964-ben kezdődött az OVIT (Országos Villamos Tárvezeték Vállalat alállomása) állo-

másnak, a Közép-Dunántúl legfontosabb áramfelvevő, transzformáló és energia elosztó egységének felépítése. Az 1960-as évek végén két kutat is fúrtak és láttak el vízházzal, bár már 1930-1932 között volt a községnek egy olyan közkútja (Kuka-kút), ahonnan az 1950-es években az Újtelepre be tudták vezetni a vizet.⁵⁰ Az 1970-es évektől új lakónegyed emelkedett a faluban. a „Kiliti Dániel” Munkás Lakásépítő Szövetkezet megalakulásával. (Kiliti Dániel litéri határőr alhadnagy volt, akit 1957-ben egy határsértő lőtt le.) 1972-től megszületett a jelenlegi Ifjúsági Lakótelep, sokaknak biztosítva hajlékot. 1970-ben megszűnt a faluban a pálinkafőzés, amelynek meglétére ma már csak a Pálinkaház megnevezés utal. 1969-1970-ben nyitották meg az ó-temető folytatásaként az új-temetőt. 1980-ban helyezték üzembe a PB gázcseretelpet, amely jelentős könnyítést nyújtott a helyieknek, különösen az állást vállaló asszonyoknak. Ugyanezen esztendőben adták át a Dó-

zsa György úti élelmiszer üzletet, az ABC áruházat. 1982-ben pedig a termelőszövetkezet új Hypo üzeme kezdte meg működését. A falu Tűzoltószertára, amit a XIX. század végi felépítése óta többször felújítottak, ma is áll.⁵¹ Az 1990-es években az 1953-ban épített bölcsődét orvosi rendelővé alakították át. Itt kapott helyet a védőnői szolgálat is.

A település jelenkori története egyik legfontosabb állomásának az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltozás eredményeként az 1990-ben megtartott önkormányzati választások mondhatók. Ezzel a tanácsi rendszer szervezete és intézményrendszere megszűnt. A Balatonfüzfő nagyközségi tanáchoz tartozó Litér ismét önállóvá lett, első polgármesterévé demokratikus módon Ertl Pált választották meg, aki 1994-ben négy esztendőre ismét bizalmat kapott a közösségtől. Őt követte 1998-ban a polgármesteri székben dr. Horváth Balázs Béláné 2001. január-jáig, amikor új választást írtak ki. Ennek eredményeként 2001 februárjától 2002 októberéig, az önkormányzati választásokig Ertl Pálné töltötte be a polgármesteri tisztséget. 2002 október óta pedig Szedlák Attila látja el ezt a felelősségteljes feladatot.

1992-ben a község testvér kapcsolatot létesített a szlovákiai Berencs faluval, amely kapcsolat mindkét fél számára gyümölcsöző lett és a mai napig él. Az 1990-

Millenniumi emlékoszlop

es években a leglátványosabb előrelépést a vezetékes gáznak a faluba való beville jelentette. 1995-ben felavatták a község zászlóját és immár véglegesnek bizonyuló címerét. Rajta a címerpajzs kék mezőjében fekszik az arany oroszlán, mellső karmai között egy koponyát tartva, amely ábrázolás a középkori templom faragott kő oroszlánjára utal, mintegy jelezve a község életének folyamatosságát. 1998-ban épült fel az új községháza, majd 2001-ben alakították ki az előtte lévő teret és állították ide fel Szent István király emlékoszlopát. A település számára maradandó élményt és kimagasló eseményt jelentett a magyar államalapítás megünneplése. A 2000-ben és 2001-ben tartott országos ünnepségekre Litér is méltóképpen készült. A magyar államalapítás ezredik évfordulójának emlékére és tiszteletére 2001-ben került sor a

Polgármesteri Hivatal

millenniumi zászló ünnepélyes átadására. A zászlót Konrád Károly belügyminisztériumi államtitkár adta át Ertl Pálné akkori polgármesternek, s ezzel az egész közösségnek. Zászlóanyának Heizer Tibornét kérték fel. Ugyanakkor avatták fel a községháza előtti parkban a Millennium tiszteletére készített Szent István-kopjafát. Az avató beszédet Kuti Csaba, Veszprém Megye Közgyűlésének elnöke mondta, amelynek elhangzása után az emlékoszlopot a történelmi egyházak képviselőiben Gáty Balázs református és Szécsi Ferenc római katolikus lelkészek áldottak meg. Ezt követően ültette el az emlékfát az államtitkár és a térség országgyűlési képviselője, Bóka István.

Millecentenáriumi kopjafa 1996

A templomos falu

Litér református temploma a régebbi, ez volt az első temploma a településnek, amelyet a reformátussá lett lakosság vett használatba. A középkori templom belső terében a két végén oszlopokon nyugvó fakarzatot, továbbá klasszicista padjait, valamint azonos stílusú falazott szőszékét és barokk vonalú hangvetőjét már református templomként nyerte el. Hangvetője, vagyis a szőszék koronája faragott, festett, Toronyai János lelkész idejében készült (1784-1796). Belső oldalán domborított, sugárzó napkoronggal és felirattal (Ézs. 58:1.), külső felső részén

pedig fiait önnön vérével tápláló pelikán szobrával, Krisztus és az anyaszentegyház jelképével. Két harangja közül a kisebbik 1797-ben, míg a nagyobbik 1924-ben készült. A templom igazi nagy átépítésére 1862-ben került sor. Az ezt megelőző állapotról a források nem adnak hírt, az egyházlátogatások sem tesznek róla említést. Fábián József esperes 1814-ben egyházlátogatása alkalmával csupán csak a temető bekerítetlen voltát

nehezményezte, a templomról nem szólt semmit. Bővebb adatokat csak az egyházközségi irattár, a gondnoki számadások őriztek meg. Patkó Károly lelkész leírta a hangvetőt, továbbá a mellvédeknek az átfestés előtti

állapotát, amelyeken állítása szerint a festett ornamentikán kívül felirat is volt. A templom két karzatának mellvédje fából készült, amit festéssel díszítettek. Restaurálásukra 2002-ben került sor. A munkát Szabó József restaurátorművész végezte el. A sötétbarnára mázolt mellvédek megtisztítását követően derült fény a mellvédek festett voltára. Ez az ékítmény kazettás elrendezésben húzódik végig a mellvédeken, hat-hat kazettával. A kazetták zöld mezőben fehérrel keretezettek, feketével kontúrozva. Ezek két átlós vonallal négy háromszög alakú mezőre

oszlanak, amelyekben apró, foltszerű, de az egész felületet beborítva helyezkedik el az ékítmény, a geometrikus minta. A mennyezet kazettáinak néhány megmaradt töredéke a karzat járószíntjében található. Minden bizonnyal az átépítéskor a járószínt kiegészítésére használták fel őket. A világoskék mezőben fehérrel keretezett, feketével kontúrozott kazettákban mértani szerkesztésben elhelyezve növényi elemekből álló minta látható. Az eredeti kazettás mennyezet - amely elpusztult - ezekkel megegyező lehetett. A karzaton láthatók még azok a griff fejes oldallappal ellátott padok, amelyek valószínű a régi berendezésből maradtak meg.

A közösségnek két igazán neves lelképásztora volt az idők folyamán. Az egyik a költő-prédikátor Édes Gergely,

aki 1797-1817 között több faluban (Nagyvázsony, Csór, Balatonhenye), így Litéren is lelkészkedett egy rövid ideig, levelezést folytatva Kazinczy Ferencceel. Leghíresebb munkáját "A halhatatlanság" című elbeszélő költeményét ezekben az esztendőkkben kezdte írni, de végleges formába csak kupi lelkészsége idején öntötte (1817-1833). A másik jeles lelkipásztor a dunántúli püspök, az író Pap Gábor volt, aki már pápai diákként két lapot, a Koszorút és a Vándort szerkesztette. Az 1848-as bécsi forradalomról rendszeresen küldött tudósításokat a Jókai szerkesztette Életképekbe. A halálos ítélet elől sikerült ugyan megszöknie, de nem volt otthon maradása. Beállt a szabadságharc katonái közé. Először a 39. honvédszászlóaljban közhonvéd, majd a 45. honvédszászlóaljban őrmester, azután hadnagy, a szabadságharc bukásakor pedig százados. Résztvett az iglói, a branyiszkói, a kápolnai, a mezőkövesdi, a csornai, ihászi, temesvári ütközetekben és harcolt Budavár bevételénél. Fogságba került, de betegsége miatt haza engedték, azonban itt újra elfogták és a veszprémi várbörtönbe zárták, ahonnan újra csak betegsége szabadította ki. A teológiát magánúton fejezte be, majd 1851-ben lelkésszé szentelték. 1858-1864-ig volt

Litér lelkése. Az itt töltött esztendei alatt hívei meglehetősen elmaradtak természetbeni járandóságaik (gabona, bor) megfizetésével, amit még 1867-ben sem sikerült behajtani az itt szolgáló lelkésznek. Ezt követően lett az egyházmegye esperese, majd az egyházkerület püspöke. Gyakorlati teológiai munkái mellett jeles költője volt korának, sőt, egyházi éneket is szerzett. A saját lelkipásztorral rendelkező anyaegyház a XX. század végére hosszú évekig Szentkirályszabadja filiájaként létezett, majd Gáty Balázs református lelkész Litérre kerülésével az egyházközség és gyülekezete visszanyerte önállóságát.

A római katolikus népesség, amint az a lélekösszeírá-sokból kiderül, elenyésző létszámú volt. Önálló templommal nem is rendelkeztek, Hajmáskér, majd Balatonfüzfő anyaegyházak látták el filiájukként a falu katolikusait. A XX. században, az ipar-telepítéseket követően a helyzet megváltozott. A falu római katolikus

lakosságának megnövekedett a lélekszáma. Először csak iskolát indítottak, amely épület az egyházi alkalmaknak, szertartásoknak ugyancsak helyet adott. A haranglábát a haranggal együtt az iskola udvarán állították fel, amely azután a templom megépítését követően a temetőbe került. A falu katolikusainak régi vágya teljesült 1992-ben, amikor felépítették templomukat, amelynek gondolata az elhatározással együtt 1988-ban fogant meg Polonkai József esperes-plébános szolgálatának idején, nem kevés anyagi és fizikai áldozatot követelve a hívektől. Az építkezés 1989-ben kezdődött, a kész templom felszen-

telése pedig 1992. augusztus 20-án történt meg, a hívek sokaságának részvételével. A templom oltárképén az a jelenet látható, amikor Szent István király felajánlja a magyar Szent Koronát Szűz Máriának, a Magyarok Nagyasszonyának. Az új templom titulusa Szent István király, búcsúja pedig augusztus 20-a lenne, azonban az egykori iskolakápolna búcsúja Kis Szent Teréz

ünnepén (október 3.), október első vasárnapján volt. A közösség oly mértékben ragaszkodik ehhez a hagyományhoz, hogy a búcsú napja az új templom felszentelését követően is maradt október első vasárnapja. Az immár önálló templommal rendelkező egyházközség lelki vezetője 1998-tól Szécsi Ferenc, a füzfői Jézus Szíve templom plébánosa.

A kultúra szolgálatában

Különös jelentőségű tény a település életében, hogy a református közösség iskolával rendelkezett, amelynek tanítói 1814-től kezdve név szerint ismertek. Legkorábbi iskolaépületei egyszerű, földes házak voltak,

amelyek egyúttal a tanító lakását is magukban foglalták. 1880-ban egy új iskolaépületet emeltek, amely 1940-ig szolgált erre a célra. Ezután a mindenkor harangozó kapta meg lakásként. 1940-ben jelentős esemény történt, mert új

Az Árpád Fejedeleme Általános Iskola a felújított kastély épületében

iskolát, s vele együtt a kor követelményének megfelelő tanítói lakást is építettek. A római katolikus iskola és felekezeti oktatás a két világháború között indult meg a faluban. Az erre a célra rendelt épület egyben iskolakápolnaként is szolgált. A templom felépítését követően azután lakássá alakították át. Az iskoláskorú római katolikus gyermekeket fogta össze a Szívgyárda. 1945-ig működött a faluban a mártírhálált halt Bódi Magdolna szervezésében megszűletett Dolgozó Lányok Egyesülete, amely szociális és karitatív tevékenységével különösen sok szolgálatot tett a közösségnek, hozzájárulva az ifjúságnak a templomon kívüli

vallásos élete szervezéséhez is. 1948. július 1-vel a felekezeti oktatás az iskolák államosításával megszűnt, ettől kezdve a két felekezet tanulóit közös iskolában folytatták tanulmányaikat az átalakított kastély épületében. A mai iskola, az Árpád Fejedeleme Általános Iskola a hajdani kastélyban található, de új épületekkel is bővült: napközi otthonnal, tornateremmel és három új tanteremmel, amelyeket részben a tanácsi rendszerben, részben pedig a rendszerváltozás elején építettek. Ez az iskola a tanításon kívül ugyancsak hozzájárul a falu kulturális életéhez, művelődési lehetőségeinek kibontakoztatásához. Nem elhanyagolható

tény az sem, hogy a településnek 1953-tól óvodája is működik.

A művelődési életben különösen fontos szerepet játszott az 1947-ben Pál Erzsébet vezetésével megalakult vegyes-kar, amely húsz esztendőn át nemcsak jól működött, hanem igazi közösséggé kovácsolta a munkájában résztvevőket, kiváló lehetőséget nyújtva a szabadidő kultúrált eltöltéséhez.

1959-ben került a faluba pedagógusként a kitűnő táncoktató, Kuti Mária, aki tanítványaiból megszervezte a táncsoportot. A népdal és a néptánc az azóta eltelt évtizedekben összeforrt a településsel. Egyik nemzedék adta át helyét a másiknak és ez a tevékenység, ez a folyamat ma sem szűnt meg, él. A kitartó, rendszeres munka, a színvonalas teljesítmény, az igényesség országos és külhoni ismertséget, sőt elismertséget szerzett a litéri Zöldág Néptánc Együttesnek, amelyet jelenleg Pintér Katalin vezet. Hazai

és külföldi fesztiválok állandó szereplői ma is. Komoly sikereket mondhatnak magukénak.

A kultúra igazi szolgálatát látja el a falu kultúrháza, az Alkotmány Művelődési Ház és Könyvtár, amely 1953-ban épült (korábban a Nitrokémia szakszervezete tartott fenn, később tanácsi, majd önkormányzati tulajdonba került). 2002-ben ezen belül létesült a Teleház. A Művelődési Ház ad helyet mind a szaköröknek, mind a kluboknak, így: a Zöldág Néptánc Együttesnek,

a Nyugdíjas Klubnak, a Kézimunka Szakkörnek és a Középkörnek (a közép korosztályt fogja össze), de ez az intézmény biztosít jó lehetőséget a különféle rendezvényeknek is. Ugyanakkor itt nyílik lehetőség időszaki kiállítások rendezésére, amelyek ugyancsak közösségi kulturális igényt hivatottak kielégíteni. Itt működött még a Helytörténeti Szakkör, amelynek tagjai a hagyományos

kultúra emlékeinek felkutatásával és dokumentálásával pótolhatatlan értékeket mentettek meg az utókornak.

A település fekvése, a határában lévő természeti szépségek pedig lehetőséget nyújtanak a rövidebb-hosszabb kirándulásokra. A természeti értékek különös gazdagságot jelentenek a közösségnek, jó összhangban lévén történelmi emlékeivel.

Litér környezetét a Balaton-felvidék keleti felének jellegzetes szürkés-fehér színű, nehezen aprózódó kőzete, a dolomit határozza meg. Ebből épülnek fel a környező dombok és hegyek, ez a kőzet nehezítette a szántó-vető ember mindennapjait a köves földek művelése közben, de ez teszi olyan utánozhatatlanul tarkává a falu határának élővilágát is.

A hatalmas dolomitos felszín közepette érdekes és egyedülálló színfoltot képez a Bendola patak völgyében előforduló ritka kőzet, a metabazalt vagy diabáz. Ez a sötét foltokkal pettyezett, zöldes színű kőzet csak egyetlen ponton, egy kis mesterséges bányagödörben, a patak kanyarulata táján, annak jobb partján, a községtől mintegy 500 méterre bukkan a felszínre. A Kárpát-medencében a középhegységben általában a mélységben maradt, csupán itt jön elő apró pöttyként a felszínre, nagy öröme a geológia iránt érdeklődőknek.

A Kis Nyerges-hegy észak-nyugati oldalában lefutó, a triász földolomitha vágódott száraz völgy az u.n. aszó is különleges geológiai látnivalóval szolgál. A völgyben egy felhagyott murvabányában hat méter magas falon tanulmányozhatók a geológiai korokban lejátszódott kőzet elmozdulások. Az

egymás mellett elcsúszó kőzettömegek nyomai ritkán vizsgálhatók ilyen látható formában. Ez a geológiai képződmény tulajdonképpen az u.n. litéri törérendszer kőzet-tani viszonyait tárja a látogató elé.

A Papvásári hegy is szolgál egy geológiai szenzá-

cióval. A hegyet felépítő pannon homokrétegeket a geológiai korokban kovasav tartalmú hévizek járták át. A hegytetőn tanulmányozható a forrásvízből kicsapódott kovakőzet, amely mintegy sapkaként borítja a homokos területet. E ritka geológiai képződmény a hegy délnyugati oldalában több hektáros kiterjedésű és a tihanyi gejzirkúpokhoz hasonlóan több méter magasú és szélességű sziklakibúvások formájában képez egyedülálló geomorfológiai jelenséget.

A Nyerges-hegy Mogyorós-hegy vonulatát fedő üledékekkel vagy anélkül takarja a karsztos bevonat. A felszín rengeteg érdekes formával örvendezteti meg a természet jelenségei iránt érdeklődő kirándulót, amelyhez jellegzetesen kapcsolódik a különleges növényzet is.

Litér környezetének növényzete a száraz, dolomitos felszínnek köszönheti rendkívüli botanikai értékeit. A szikár, sziklás gyepek, az alacsonyra nőtt molyhos-tölgyes erdők a köztudatban "értéktelenek", ritka növényeik csak kevesek előtt ismeretesek. Éppen ezért kell különösen vigyázni rájuk, hiszen ez a Balaton-felvidéken jellegzetes száraz élőhely napjainkban egyre jobban zsugorodik, sok helyen a beépítésekkel, a szemét lerakásokkal, de még a mesterséges fekete fenyő erdősítésekkel is gyakran megsemmisül.

A hamarosan védelem alá kerülő, a Balaton-felvidéki Nemzeti Park II. ütemének részei lesznek a falu határában ezek a dolomitonövényzettel borított területek. Legfontosabb egységei a következők: Mogyorós-hegy és délnyugati lejtői, Kis- Nyerges és Nyerges-hegy, Kása-hegy.

A Mogyorós-hegy falu felé néző oldala a környék legszebb dolomit lejtője, amelyen sziklafüves lejtősztyepp található, kis foltokban karsztbokor erdővel, a lejtő lábánál nyílt dolomit sziklagyeppe.

Az itt megfigyelhető dolomitflóra különösen változatos, amit még aláhúz néhány fokozottan védett növényfaj igen nagyszámú jelenléte (magyar gurgolya=Seseli leucospermum, Szent István király szegfűje=Dianthus plumarius ssp. regis Stephani). A védett növények felsorolásából kitűnik, hogy rendkívüli fajgazdagságával a Mogyorós-hegy a Balaton-felvidék egyik legféltettebb természeti területét őrzi a jelenkor és az utókor számára.

A tavaszi virágpompa különösen szembetűnő itt, a későbbi hónapokra szinte száraz kősvataggá váló területen. Március-április táján elsősorban a sárga virágú növények dominálnak: a tavaszi hérics (Adonis vernalis), a kövér daravirág (Draba lasiocarpa), a homoki és az apró nőzirom (Iris arenaria, I. pumila), de közéjük vegyül a finom bolyhosszával is ékes lila virágú

leánykőöröcsin (Pulsatilla grandis), valamint a mélybibor színű vad orchidea, az agárkosbor (Orchis morio).

Májusban azután a csinos árvalányhaj (Stipa pulcherrima) hullámzó virágai borítják be foltosan a területet. Ekkor virít még a citrom illatot árasztó, rózsaszín virágú nagy ezerjófű (Dictamnus albus), valamint a dolomit két ritka cserjefaja, a fanyarka (Amelanchier ovalis) és a piros madárbirs (Cotoneaster integerrimus). De a halványrózsaszín árlevelű len (Linum tenuifolium, a rózsaszín-fehér színű sulyoktáska (Aethionema saxatile), a sárga virágú, de egészében kékes-deres pannon borkóró (Thalictrum-subsp. pseudominus), a halványsárga borzas vértő (Onosma visianii) is tovább színezi a dolomit lejtőt az ezüstvirág (Paronychia cephalotes) törpe növésű példányaival együtt.

A védett növények sora folytatódik a nyár folyamán a lilás-kék virágú szürke ördögsemmel (Scabiosa canescens), az ezüstös utifűvel (Plantago argentea), a fehér virágát dacosan magasra emelő pannon endemizmussal (bennszülött növényfajjal), a magyar gurgolyával és a körepedésekben otthont találó sárga kövirózsával (Jovibarba hirta). Ugyancsak a nyári szárazsággal dacol a halványrózsaszínű pézsmahagyma (Allium moschatum), a lilás ibolyaszínű Sadler-imola (Centaurea sadleriana) és a sok-sok rózsaszínű tölcser virágát mutató, folyondárhoz hasonló növekedésű borzas szulák (Convulvulus cantabricus).

Ősszel is tartogat a látogató számára friss színt ez a fantasztikusan fajgazdag vadon növény virágoskert: szeptemberben, amikor már minden kiszáradt és a talp alatt ropog az elhalt növényzet, apró, föld alatti hagymáiból ekkor emeli fel finom vonalú lilás virágait az őszi csillagvirág (Scilla autumnalis).

A Kis Nyerges-hegy, Nyerges-hegy tömbjében több a karsztbokor erdő és a szárazság kedvelő cseres-molyhos tölgyes, rengeteg vad orchidea fajjal, köztük a húsos levelű, erőteljes pirosas virágú bíboros kosborral (Orchis purpurea), továbbá a kúpos, halványpiros virágát kecses száron viselő vitézvirággal (Anacantis pyramidalis). A ritkás molyhos tölgyes erdő száraz gyepes foltjaiban él a klorofill mentes, nem asszimiláló, lilás virágú érdekes hazai orchidea, a gérbics (Limodorum abortivum). A száraz erdők déli végében, már a füzfői gyár fölött, ahol a löszborítás érintkezik a dolomittal, figyelhető meg a halványsárga, de sűrűn lilás erezzel színezett virágzatú festői apró védett növény, a szennyes ín-

fű (Ajuga laxmannii). Ez a hosszú felsorolás csak a védett növényfajokat tartalmazza és akkor még nem beszéltünk a sok-sok nem védett, de tarka virágaival szintén elsősorban tavasszal és nyár elején virító növényről, amelyek tömegesen lepik el a dolomitos száraz legelőket, erdőket.

A növényvilág tárgyalásakor kell megemlíteni azt az érdekességet, amely szintén a litéri Nyerges-hegy ültetett fenyveseiben található. A hazánkban nem őshonos, Észak-Amerikából származó, de a kertekben és a temetőkben közkedvelt szúros levelű, örökzöld cserje, a mahónia (Mahonia sempervirens), amely tavasszal bódító sárga virágaival rengeteg rovar csalogat magához és ősszel vérvörös bogycat érlel, valami csoda folytán kivadulva, több hektáros foltban borítja a száraz fenyvesek alját ezen a területen. Valószínűleg a madarak, vagy valamilyen tréfas kedvű, növénykedvelő erdész jóvoltából került erre a helyre, tovább színesítve a mediterrán hangulatú hegyoldalak tarka növényvilágát.

Az állatvilág sokszínűségéből, amely sajnos a számos emberi behatás folytán sok tekintetben leromlott állapotban van, a dolomitonövényzethez kapcsolódó lepkefajokat kell kiemelni. A védett sziklai fehér lepke (Pierris ergane), a csücskös lepkék több faja (Satyrium pruni, S. spini, Nordmannia acaciae) és számos festői nappali nagylepke, így a nagy rókalepke (Nymphalis polychloros), a kis apollólepke (Parnassius mnemosyne), a fecskéfarkú lepke (Papilio machaon) és a kardos lepke (Iphiclus podalirius) is még szép számmal megtalálhatók a száraz gyepek és erdők környezetében. Mindannyian védett fajok, nem gyűjthetők, csak gyönyörködtetnek! A Papvásári-hegy keleti oldala pedig a gyurgyalag élőhelye.

Litér régészeti emlékeiről és történetéről

Litér község története az Árpád-korban vette kezdetét. A község közigazgatási határain belül azonban korábbi korszakok régészeti lelőhelyei is megtalálhatók. (1. ábra)

Őskor: A határ É-i részén, a Kéktói-dűlőben a veszprémi múzeum 1964-es terepbejárása során újkori, vonaldíszes és körömbecsipéses díszítésű edénytöredékeket és két kovakövet találtak.¹ A Disznódomb nevű határrészen ugyancsak terepbejárás alkalmával, az agyagos talajban mutatkozó elszíneződött foltból a lengyeli kultúra néhány edénytöredéke került elő. Ugyanitt korábban őrlőkő és kőbalta töredék és tűzkő darabok is előkerültek.² A Papvásárhegy É-i lábánál hamus, paticsos foltokból későbronzkori, behúzott turbántekercses és síkozott peremű cseréptöredékeket gyűjtöttek.³ A Bendola határrészen is kerültek elő őskori cserepek és kovapengék.⁴

Római-kor: A Bendola domb tetején, Horváth S. földjén szőlőforgatásnál egykor agyagból tapasztott római kemencére találtak, nagyobb, I-II. századi edények töredékeivel. Rhé Gyula (1871-1936) jutasi MÁV-állomásfőnökből lett veszprémi muzeológus, majd múzeumigazgató itt a forrás közelében római épülettörmelket is megfigyelt. Az 1964-es terepbejárásakor a hamus foltokat észlelni lehetett, de az épültre utaló nyomokat nem.⁵ A másik római kori lelőhelyen, a Kéktói-dűlőben, a Kanális érpártján nagyobb területen téglá- és kőtörmelék látható a felszínen. 1926-ban Laczkó Dezső (1860-1932) piarista szerzetes, veszprémi múzeumigazgató épületalapokat és úttest maradványát figyelte itt meg Váradi K.

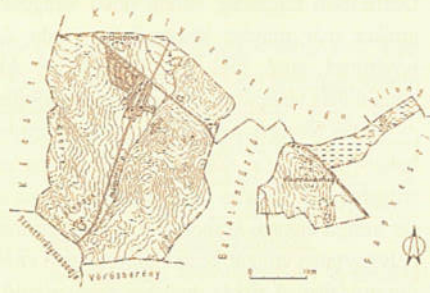
földjén. A lelőhelyet a felszínen kerámiatöredékek is jelzik.⁶

Kuzsinszky Bálint (1864-1938) régész, az Aquincumi Múzeum igazgatója a faluban, Körmeny J. háza előtt egy vörös homokkőből faragott leveles díszű római oszlopot látott, amelyet, üllőpadnak használtak. A faragvány azóta elkallódott.⁷

Középkor, kora-újkor:

A község legkorábbi említése a veszprémi káptalan 1082-re keltezett (valójában a XIII. században hamisított) birtokösszeírásából ismert. Eszerint Lynther faluban az egyháznak négy jobbágya volt, akik földjeiket és erdeiket közösen birtokolták.⁸ Annyi mindenesetre elfogadható, hogy a település a kora Árpád-korban, talán már a XI. században létezett, s a veszprémi egyház századokon át csakugyan birtokos volt Litéren.

1237-ben Regnoldus veszprémi ispán szolgáltatott igazságot Kemecha de Lytur (Litéri Kemecha), valamint Hipolitus és Keselw de Saar (Sári Hipolit és Keselő) libertinuszainak⁹, akiket uraik a veszprémi egyházra hagytak¹⁰. 1265-ben a fehérvári és a veszprémi káptalan közti perben a király által kinevezett bírák közt litéri nemesek is szerepeltek.¹¹ 1274-ben a Rátótiak gyulakeszi birtokbeiktatása során Lynther-i Gergelyről

történet említés.¹² Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a veszprémi káptalan birtoklása nem terjedt ki az egész falura, mellettük más birtokosok is éltek itt.

1472. október 9-én Mátyás király – Vetési Albert veszprémi püspök és veszprémi örökös ispán (1458-1486) kérelmére – jóváhagyta a püspök elhalt familiárisának, nemes Litéri Lászlónak végrendeletét, s erről függőpecsét oklevelet állított ki. Litéri László bárhol előtalálható birtokait unokaöccsére, Mihályra hagyta, oly feltétellel, hogy ha nevezett örökösök nélkül halna meg, úgy birtokai és minden egyéb javai a veszprémi Szt. Mihály egyházra szálljanak, hiszen minden jószágukat szolgálatukkal ezen egyház vezetőitől szereztek.¹³

1488-ban Litér Vámosy Pál szolgabíró járásához tartozott, s Litéri Mihály 14 jobbágyportája együttesen¹⁴ forint állami adót fizetett.¹⁴

Időközben meghalt az 1472-ben végrendelező Litéri László unokaöccse Mihály is. Az örökség – úgy tűnik – több országnagy érdeklődését is felkeltette, főként olyanokét, akik Veszprém megyében is birtokosok voltak, s most valószínűleg elérkezettnek látták az időt, hogy birtokaikat újabb jószággal egészítsék ki.

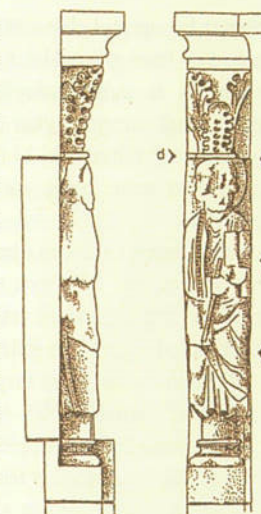
Erre mutat a fehérvári káptalan 1492. április 2-i jelentése, amely szerint megjelent előttük nemes Vámosi Gergely és ifj. Vitéz János veszprémi püspök (1488-1499) nevében tiltakozott az ellen, hogy Szapolyai István örökös szepesi ispán¹⁵, Újlaki Lőrinc herceg¹⁶, Kinizsi Pál temesi ispán¹⁷, Egervári László horvát bán és mások jogot formáljanak a Veszprém megyében fekvő Lyther birtokra, amely a nevezett püspököt és egyházát illeti.¹⁸

1492. július 22-én, szintén a fehérvári káptalan tanúsította, hogy megjelent előttük Borhy Balázs mester, a veszprémi egyház kanonokja – János veszprémi püspök nevében – és tiltotta II.

Ulászló királyt a néhai Litéri Mihály Veszprém megyei Litéren, valamint a Vas vármegyei Újlakon található birtokainak az eladományozásától, mindenki mást pedig attól, hogy azokba magukat bevezetessék, vagy azoknak hozadékait bármi módon felhasználhassák.¹⁹

Litéri László – pontosabban most már Mihály – örökségének ügye azonban ezzel még korántsem ért véget. Maga Litéri Mihály özve-

gye sem akart lemondani urának birtokairól. 1492. július 26-án a fehérvári keresztes konvent jelentette II. Ulászló királynak, hogy Báthori István országbíró parancslevele szerint, július 23-án kiszálltak Lyther birtokhoz, s ott a szomszédos birtokosok jelenlétében bevezették annak tulajdonába a veszprémi egyházat és püspökét, anélkül, hogy ennek bárki is ellenmondott volna. Utóbb azonban elébük járultak egyrészt Vajai László, aki a saját és Margit úrnő – a néhai Litéri Mihály özvegye – nevében, másrészt Thyburcz Tamás mester és Thwl-i

Kapuoszlop-szobor

János, akik a saját nevükben ellenmondtak a beiktatásnak Ezért nevezettek Szt. Mihály arkangyal ünnepe nyolcadára a király elé idézték, hogy ott okát adják ellenmondásuknak.²⁰

1492. július 30-án a fehérvári keresztes konvent jelentette II. Ulászló királynak, hogy megkapták Báthori István országbíró Budán, július 18-án kelt parancslevelét. Ebben az országbíró meghagyta nekik, hogy küldjék ki tanúbizonyságukat Margit úrnőhöz – Litéri Mihály özvegyéhez – és mondják meg neki "a király szavával", hogy az említett birtokrész után neki járó jegy- és nászajándékot az ország jogszokása szerint el kell fogadnia János veszprémi püspöktől, a nevezett birtokokat pedig vissza kell juttatnia. Így is történt, a keresztes konvent tanúbizonysága Szt. Jakab apostol ünnepe táján Lyther birtokban felkereste Margit úrnőt, aki azonban nem tett eleget az országbíró felszólításának. Ezért eltolták őt a birtok használatától és János veszprémi püspök ellenében Szt. Mihály ünnepe nyolcadára megidézték a király elé, hogy számot adjon eljárásáról.²¹ Az ügy további kimenetelét nem ismerjük. Ám valószínűleg a püspökségnek nem sikerült a Litéri familia birtokainak megszerzése, mert a püspökség 1524-es urbáriumában nem szerepel litéri jószág.

Napjainkig megmaradt Litér Árpád-kori eredetű, többször elpusztult, majd újjáépült egyháza, a mai műemléki védelem alatt álló református templom.²² Az eredetileg kisméretű, keletelt, egyhajós, feltehetően egyenes szentélyzáródású templom ékessége díszes déli bejárata volt. Az 1250/1270-es évekből származó román

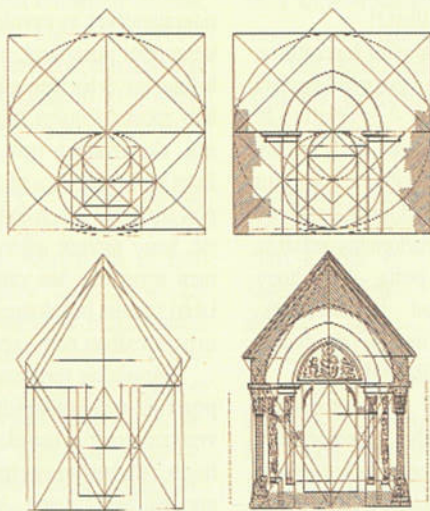
A kapukonzol

kapuzatot két apostol alak – Szt. Jakab a Ny-i oldalon és talán Szt. Péter a K-i oldalon – továbbá oroszlánok, oroszlánfejes és indás oszlopfejek díszítik. Csúcsíves timpanonjának mezejét egykor trónoló Krisztus ábrázolás (Maiestas) tölthette ki.²³ (2–3–4. ábra) Az egyházat temető vette körül, ide temetkezett a falu népe.²⁴

A templomot 1472-ben újra szentelték a Szent Kereszt tiszteletére. Gál nevű plébánosa ekkor – Litéri László végrendeletének értelmében – 2 pusztát kapott a templom építéséhez.²⁵

1582 után az ekkor az Esegváriak dóbröntei várbirtokához tartozó, kőből épült, egytornyú, Szt. Jakab patrociniumu templom romos volt, a plébános mellett levő kuriájának a helyét is felszántották. A templomhoz tartozó szárberényi szőlőt felverte a gaz. Romos volt Esegvári Ferenc földesúri kúriája is. A hozzá tartozó 25 kaszás²⁶ rétet benőtte az erdő. Egy bárdos erdőt a török végbeliek kivágtak. A határban levő szőlőhegy jobbára műveletlen volt. Egy urasági szőlőt benőtt a cserje.²⁷ (Érdekes az 1472-es adattól eltérő védőszent, aminek nem tudjuk magyarázatát adni. A katolikus egyházban rendkívül ritka a védőszent megváltoztatása. Rendszerint hosszabb ideig romos, elpusztult templomok újjáépítésénél, újrászentesítésénél is folyamatosan maradt a védőszent személye.)

Az 1783-as canonica visitatio jelentése szerint a 7 öl²⁸ 1 láb²⁹ hosszú, 3 öl 1 láb széles (a torony belső szélessége 1 öl 4 láb), sekrestye nélküli középkori templom szentélyének boltozata bedőlt, kétszeresen lépcsőzött diadalívén még festés nyomai látszottak, négyszeresen lépcsőzött kapuzatának ormán középpontú Mária (vagy Mária Magdolna), két szélén egy-egy kőből faragott angyal-alak volt látható.³⁰ (Alighanem az apostol figurákat nézte angyalnak a leírás készítője, akit talán a sérülések és a vastag vakolás vezethettek félre.) 1784-ben a türelmi rendelet kapcsán újra a reformátusok vették használatba az épületet, amelyet ekkor rendbe hoztak és barokk teremtemplommá építettek át. Ekkor nyerte mai formáját.

A kapuépítés periódusai

Kapuoszlop-szobor

Népi motívumokkal festett, kazettás famennyezete is ekkor készült. Ez utóbb a Néprajzi Múzeumba került Budapestre és elkallódott.³¹

A templomot 1962-ben javították, ekkor bontotta ki a román kaput Harrach Erzsébet és Császár László, Csemegi József irányításával. Helyreállítását 1968-ban történt meg (Levárdi Ferenc, Szakál Ernő, Kőfalvi Imre).³²

Patvására :

A Litér határának K-i részén, külön tagban levő Papvásárhegy a középkori Patvására (Pathvására) falu emlékét őrzi. Az 1964-es terep-

bejárásakor itt talált XIII–XVI. századi kerámiatöredékek segítenek az egykori település lokalizálásában, egyúttal utalnak azokra az időhatárokról, amelyek között a település létezett.³³ A falunak temploma is volt, állítólag falmaradványait felhasználva építették az egyik présházat. A Komlósi-tanyán szőlőfogatásnál talált melléklet nélküli sírok alighanem a templom egykori temetőjéhez tartoztak.³⁴

A falu első frásos említése 1288-ból való, ekkor a veszprémi püspök zálogbirtoka volt.³⁵ 1336. szeptember 14-én Mesko veszprémi püspök (1345–1343) és királynéi kancellár, mivel püspöki széke elfoglalásakor székesegyháza Boldog Afra-oltárának sem papja, sem jövedelme nem volt, Pothwasara püspöki falva tizedeit, s a falu területén levő szőlőjét és annak élvezetét élete végéig Jakab oltáros papnak adományozta.³⁶ A (székes)fehértvári káptalan 1352. január 20-án I. Lajos királyhoz írt jelentéséből tudjuk, hogy a veszprémi püspök Pothwasara-i, a veszprémvölgyi Szűz Mária-monostor mámai³⁷, továbbá a kenesei³⁸, sándori³⁹ és sári⁴⁰ nemesek birtokai között fekvő Kesz⁴¹ birtok január 6-án történt körülhatárolásakor Pothwasara mellett a püspöki ügyvivő nem engedte az új határjeleket felállítani.⁴²

Időközben a veszprémi káptalan is birtokos lett Patvásárán. Talán a Mesko püspök-féle 1336-os adomány nem került vissza a főpap halálakor a püspökség

birtokába, s ekkor tehette rá erre a kezét a káptalan. Mindenesetre 1362. április 24-én, a fehértvári káptalan előtt János mester veszprémi kanonok és dékán óvást emelt az ellen, hogy püspöke, Zsámboki László (1358–1371) Pothwasara birtok felét, többszöri tiltakozásuk ellenére továbbra is saját használatában tartotta.⁴³

Budán, 1368. szeptember 9-én kelt oklevelével Zsámboki László veszprémi püspök, királyi al- és királynéi főkancellár, János veszprémi prépost kérésére a püspökség Pothwasara birtokán, a Molunsara (Malomsara) folyócskán, a káptalan malma mellett levő malomhelyét – a malom már régebben elpusztult – a püspöki székesegyház kriptája Szt. Imre herceg-oltárának fenntartására, illetve oltárigazgatójának ellátására adományozta. Egyben megbízta a prépostot, hogy a malomhely hasznosításáról belátása szerint gondoskodjon.⁴⁴

Ezen felhatalmazás alapján, János veszprémi prépost 1369. április 4-én, a veszprémi káptalan előtt a malomhelyet a veszprémi egyház kezé (ma Papkeszi) jobbbágyának, Miklós fia Péternek és utódainak adta örökösökben, a következő feltételekkel. Péter július 13-

A litéri román kapuzat a XIII. századból

ig a saját költségén újjáépíti a malmot, s e naptól kezdve három évig, kedvezményes bérként, évi két részletben, részben búzában, részben pedig rozsban 40 köböl⁴⁵ gabonát szolgáltat az oltár igazgatójának, az egyház malomadójának a mértéke szerint. A harmadik év elteltével a kedvezmény megszűnik és a census évi 80 köbölre emelkedik. Ha Péter vagy örökösei az esedékes gabonarészletet nem adnák be idejében, akkor az első vagy (az elsőre következő) második mulasztás esetén a cenzuson felül még 20 köbölnyi büntetést fizetnek. Ám ha (az első kettő után közvetlenül következő) harmadik terminuskor sem tudnának vagy nem akarnának fi-

zetni, a malmot az örökösök ellenére az egyháznak kötelesek visszaadni. Ennek pedig jogában áll, hogy az így létrejött tartozás behajtását a bérő és örökösei ingó és ingatlan vagyonyának bírói zárlatvétele útján is biztosítsa magának.⁴⁶

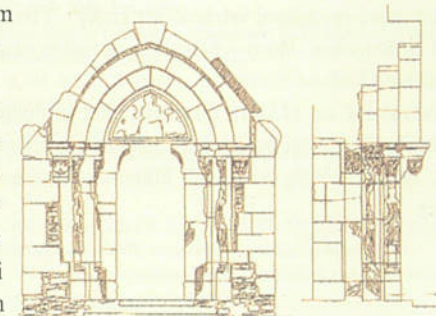
A fenti malombérlet nem tarthatott sokáig. Ugyanis Deméni László veszprémi püspök (1373–1377) és királynéi kancellár Visegrádon, 1373. március 13-án kiadott okleveléből már arról ér-

Az oszloptartó oroszlánok

tesülünk, hogy Pothwasara birtoka patakján malomhelyet adományoz – káptalanja beleegyezésével – székesegyháza Szt. János evangelista-oltárának, illetve az oltár rectorának ellátására, Balázs zalai főesperes kérésére, aki ezen oltárt felszerelte.⁴⁷

Úgy látszik azonban, hogy Pathvásárán a veszprémi püspök és káptalanja mellett másoknak is voltak részirtokai. Erre utal I. Lajos király Budáról, 1374. november 30-án a fehértvári keresztes konventhez intézett meghagyása, amelyben utasította a konventet, hogy szőlítsa fel László veszprémi püspököt, adja ki László fia Miklósnak a Nosztre és Pothusara birtokok után anyjának járó leánynegyedét, valamint jegy- és nászajándékot, melyek öt nagyanya – Kőkúti Turul felesége, aki Óvári Conrad leányának Őrsi Myskével kötött házasságából származott – révén megilletik. Ha a püspök ezt nem volna hajlandó megfizetni, úgy idézzék meg őt a király elé.⁴⁸ A már többször említett patvásári malomhelyen

A litéri kapuzat felmérési rajzai

időközben mégiscsak megépült a malom. János prépost és Mihály örkanonok a veszprémi káptalan előtt 1378. augusztus 22-én bejelentették, mint az elhunyt Balázs zalai főesperes végrendeletének végrehajtói, hogy a meghalt főesperes – egyebek mellett – Pothwasara-n egy általa épített malmot hagyott a veszprémi székesegyház Szt. János evangélista-oltárára.⁴⁹ 1488-ban Pathwasara püspöki jobbágjai 5 portájuk után összesen 5 forint állami adót fizettek.⁵⁰

A veszprémi püspökség 1524-es urbárium a megőrizte az ekkor Patvásarán élő püspöki népek nevét: Josa Péter bíró, Zalay György, Mathys Demeter, Jó Pál, Bachy Balázs, Zalay Albert, Hegy Ambrus, akik valamennyien egész telken gazdálkodtak és fejénként 1 forinttal tartoztak a püspöknek. Volt még három pusztá telek is. Szt. Márton püspök ünnepén (november 11.) is tartoztak telkenként 1 forintot fizetni. Szabadok voltak és újonnan letelepedtek. Tizedet, valamint gabona és bor kilencedet adtak a zalai főesperesnek. Továbbá a bebíróknak (extraneusoknak) volt 16 szőlőjük és egyes szőlők is. Az ajándékokat ugyanolyan módon és ugyanolyan határidőre teljesítették, mint a Szentistvániak. (A szentistvániak – ma Királyszentistván – az Úr születésekor (karácsony) a gazdatisztnek egyenként és telkenként 1 kappant és 2 kerek kenyeret, húsvétkor 8 tojást és 2 kerek kenyeret, Szt. István testének feltalálásakor (Szt. István király május 30., Szt. István első vértanú augusztus 3., valószínűleg itt az előbbi értendő) pedig 1 csibét és 2 kerek kenyeret ajándékoztak.) Volt egy Dáka nevezetű rétjük⁵¹, amelyről kötelesek voltak gyűjteni. Más szolgálataik is lehettek alkalom adtán.⁵² Az 1536-os adóösszeírás Padwasara-t már pusztaként említette.⁵³ Ezek szerint nem a török hódoltság alatt pusztult el. Talán a mohácsi csatavesztés utáni egymással vetekedő két király – I. Ferdinánd és Szapolyai János – párthíveinek csatározásai pusztíthatták el.

Patvásárát az 1732-es újratelepítéskor csatolták Litérhez⁵⁴, de egykori önállóságát máig megőrizte sajátos, az anyaközség területétől külön tagban fekvő határa.

Feltárt sírok 2002-ben

A Litér történetéről, régészeti és műemlékeiről eddig előadottakat terepbejárásokból, felszíni megfigyelésekből, továbbá írott forrásokból ismerjük. A legutóbbi időig azonban – legjobb tudomásom szerint – tervszerű régészeti kutatás, ásatás soha nem történt a község területén.⁵⁵ Jóllehet nem tervezett ásatásra, hanem csatornázási munkákhoz kapcsolódó szükségszerű leletmentésre került sor a Bajcsy-Zsilinszky utcában 2002. november 20. és december 9. között. Ekkor az utcának az 51-es számú háztól az ú.n. kastélyig (általános iskola) terjedő szakaszán és az 58. számú ház udvarán lévő beakasztásokban 17 Ny-K-i tájolású csontvázas sírt tártunk fel és néhány további sír beásásának feltárását figyeltük meg a munkások oldalán. A halottakat összeszedték koporsókban temették el. A feltárt temetkezések mintegy fele gyermekek volt, köztük néhány csecsemőkorban halt meg. (5. ábra) A sírok nagyobb része – amennyiben eltérünk a csaknem mindenütt meglévő koporsószegektől – semilyen leletet nem tartalmazott. A szerény leletanyag mindössze két darab rózsafüzérre való réz keresztből (6. ábra), egy pár vas csizmapatkából (7. ábra), két darab réz gombból és egy vas késből áll. A leletanyag és a sírok állaga alapján – helyenként még többé-kevésbé a koporsódeszkák maradványait is meg lehetett figyelni – a temetkezéseket a XVIII-XIX. századra keltezhetjük. Az összekulcsolt kezére rátekert rózsafüzérrel (olvasóval) eltemetett halott az újkorban döntően református lakosságú közösség katolikus kisebbségének lehetett a tagja. Esetleg kevésbé megbecsült társadalmi helyére utalhat, hogy halála után a gyermekek sírjai között kapott nyughelyet.

Az 1732-ben újonnan betelepülő lakosság talán már kezdetben sem temetkezett a középkori templom szűk temetőjébe, s az egészségügyi megfontolások is szükségessé tették a temetőnek a falun kívülre vagy legalábbis a szélére való mielőbbi áthelyezését. Így ezt a temetőt, amelynek néhány sírját sikerült feltárni és dokumentálni nagy valószínűséggel 1732 és az 1880-as évek között használhatták. (A jelenleg használatban lévő temetőben, a falu belseje felé eső szélén található a legkorábbi, 1886-ból való sír.) Az újabb temető használatbavételével nyilván felhagytak a régít, amelynek területét lassan elfoglalta az egyre jobban terjeszkedő település.⁵⁶

Jegyzetek

S. Lackovits Emőke:

1. VÁLYI András: Magyarország leírása Buda, 1799. 530.
2. OLÁH János: Balaton mellyeki tudósítások barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény 1834. 59-60.
3. FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára II. Pest, 1851. 34.
4. KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára Bp. 1978. 384.
5. CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Bp. 1897. 240.
6. CSÁNKI D. i. m. 201-202 és 203.
7. MATUZ József: A székesfehérvári szandzsák 1563-1565. évi adóösszeírása Bamberg, 1986. 58-61; 219 és 255.
8. S. LACKOVITS Emőke: Köveskál Bp. 2001. 29.
9. KOGUTOWITZ Károly: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen I. Szeged, 1930. 112.
10. ILA Bálint-KOVACSICS József: Veszprém megye helytörténeti lexikona Bp. 1964. 245.
11. PÁKAY Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531-1696) Veszprém, 1942. 114-115. valamint NAGY Iván: Magyarország családai III. Pest, 1858. 80.
12. NAGY I. i. m. 21-32. és PFEIFFER János: A Veszprémi Egyházmegye történeti névtára (1630-1950). München, 1987. 199.
13. NAGY I. i. m. VI. 1860. 203., I. 1857. 289., II. 1858. 138.
14. ILA B.-KOVACSICS J. i. m. 245.
15. ILA B.-KOVACSICS J. i. m. 245.
16. PETRÁK Mihály: Acsády Ádám veszprémi püspöksége 1725-1744. Veszprém, 1949. 14-17., 21., 41-43.
17. KOVACSICS József: Veszprém megye településhálózata és a falvak etnikai képe. In: Statisztikai Szemle 1986. jún. 578.
18. KOVÁCS J. István: Magyar református templomok. TÓTH Endre: A dunántúli református templomok története. Bp. 1942. 117.
19. ACSÁDY Á. i. m. 43. és KAYOS Gábor egykori litéri református kántortanító 1959-ben összeállított kézirata I.
20. KOVÁCS J. I. TÓTH E. i. m. 117.
21. PEHM József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 245., 458., 462.
22. KAYOS G. i. m. 1.
23. HUDI József- JAKAB Réka-KÖBLÖS József-KRÁNTZ Zsolt-MEZEI Zsolt szerk. Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben. A megjelenés előtt álló munkából származó adatokat JAKAB Réka levéltáros-muzeológusnak köszönöm!
24. Conscriptio animarum Veszprém Érseki Levéltár (VÉL) Litér 1757. 97-101.
25. V. ö. S. LACKOVITS Emőke: Köveskál (monográfia) Bp. 2001. 50.
26. Conscriptio animarum VÉL Litér 1757. 97-101.
27. U. ott
28. U. ott, valamint S. LACKOVITS E. i. m. 50.
29. Conscriptio animarum u. ott.
30. U. ott.
31. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Különféle tárgyi iratok. Veszprém Megyei Levéltár (a továbbiakban VmL) XIV. 972. 1782. (f. IV. 1. c.) 22-27. Az adatok gondos kigyűjtését SONNEVEND Gergely levéltárosnak köszönöm.
32. ILA B. - KOVACSICS J. i. m. 31-32.
33. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Különféle iratok. VmL XIV. 972. 1782. (f. IV. 1. c.) 22-27.
34. U. ott.
35. ILA B. - KOVACSICS J. i. m. 37.

36. U. ott
37. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Különféle iratok. VmL XIV. 972. Jf. IV. 1. c.) 22-27.
38. V. ö. ILA B. - KOVACSICS J. i. m. 42.
39. BALOGH Lajos-ÖRDÖGH Ferenc-VARGA Mária szerk Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás. Bp. 2000. 293-294.
40. V. ö. ERTL Pál: Litér (összefoglaló község ismertető) Litér, 1996. 7.
41. BALOGH L.-ÖRDÖGH F.-VARGA M. i. m. 292.
42. BALOGH L.-ÖRDÖGH F.-VARGA M. i. m. 289-293.
43. U. ott 246.
44. V. ö. S. LACKOVITS Emőke: Vöröserény református lakosságának kapcsolatrendszere. Házassági kapcsolatok. In: Balatonalmádi és Vöröserény története. Szerk. Kredics L.-Lichtneckert A. Balatonalmádi, 1995. 330-331. és S. LACKOVITS Emőke: A hagyományos társadalom összetétele és jellemzői. In: Berhida, VÁLYI András: Magyarország leírása Buda, 1799. 530.
44. OLÁH János: Balaton mellyeki tudósítások barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény 1834. 59-60.
44. FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára II. Pest, 1851. 34.
44. KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára Bp. 1978. 384.
44. CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Bp. 1897. 240.
44. CSÁNKI D. i. m. 201-202 és 203.
44. MATUZ József: A székesfehérvári szandzsák 1563-1565. évi adóösszeírása Bamberg, 1986. 58-61; 219 és 255.
44. S. LACKOVITS Emőke: Köveskál Bp. 2001. 29.
44. KOGUTOWITZ Károly: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen I. Szeged, 1930. 112.
44. ILA Bálint-KOVACSICS József: Veszprém megye helytörténeti lexikona Bp. 1964. 245.
44. PÁKAY Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531-1696) Veszprém, 1942. 114-115. valamint NAGY Iván: Magyarország családai III. Pest, 1858. 80.
44. NAGY I. i. m. 21-32. és PFEIFFER János: A Veszprémi Egyházmegye történeti névtára (1630-1950). München, 1987. 199.
44. NAGY I. i. m. VI. 1860. 203., I. 1857. 289., II. 1858. 138.
44. ILA B.-KOVACSICS J. i. m. 245.
44. ILA B.-KOVACSICS J. i. m. 245.
44. PETRÁK Mihály: Acsády Ádám veszprémi püspöksége 1725-1744. Veszprém, 1949. 14-17., 21., 41-43.
44. KOVACSICS József: Veszprém megye településhálózata és a falvak etnikai képe. In: Statisztikai Szemle 1986. jún. 578.
44. KOVÁCS J. István: Magyar református templomok. TÓTH Endre: A dunántúli református templomok története. Bp. 1942. 117.
44. ACSÁDY Á. i. m. 43. és KAYOS Gábor egykori litéri református kántortanító 1959-ben összeállított kézirata I.
44. KOVÁCS J. I. TÓTH E. i. m. 117.
44. PEHM József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 245., 458., 462.
44. KAYOS G. i. m. 1.
44. HUDI József- JAKAB Réka-KÖBLÖS József-KRÁNTZ Zsolt-MEZEI Zsolt szerk. Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben. A megjelenés előtt álló munkából származó adatokat JAKAB Réka levéltáros-muzeológusnak köszönöm!
44. Conscriptio animarum Veszprém Érseki Levéltár (VÉL) Litér 1757. 97-101.

44. V. ö. S. LACKOVITS Emőke: Köveskál (monográfia) Bp. 2001. 50.
44. Conscriptio animarum VÉL Litér 1757. 97-101.
44. U.ott
44. U. ott, valamint S. LACKOVITS E. i. m. 50.
44. Consscriptio animarum u. ott.
44. U. ott.
44. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Különféle tárgyu iratok. Veszprém Megyei Levéltár (a továbbiakban VmL) XIV. 972. 1782. (f. IV. 1. c.) 22-27. Az adatok gondos kigyűjtését SONNEVEND Gergely levéltárosnak köszönöm.
44. IIA B. - KOVACSICS J. i. m. 31-32.
44. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Különféle iratok. VmL XIV. 972. 1782. (f. IV. 1. c.) 22-27.
44. U. ott.
44. IIA B. - KOVACSICS J. i. m. 37.
44. U. ott
44. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Különféle iratok. VmL XIV. 972. Jf. IV. 1. c.) 22-27.
44. V. ö. IIA B. - KOVACSICS J. i. m. 42.
44. BALOGH Lajos-ÖRDÖGH Ferenc-VARGA Mária szerk Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás. Bp. 2000. 293-294.
44. V. ö. ERTL Pál: Litér (összefoglaló község ismertető) Litér, 1996. 7.
44. BALOGH L.-ÖRDÖGH F.-VARGA M. i. m. 292.
44. BALOGH L.-ÖRDÖGH F.-VARGA M. i. m. 289-293.
44. U. ott 246.
44. V. ö. S. LACKOVITS Emőke: Vörösbény református lakosságának kapcsolatrendszere. Házassági kapcsolatok. In: Balatonalmádi és Vörösbény története. Szerk. Kredics L-Lichtneckert A. Balatonalmádi, 1995. Kiskovácsi, Peremarton története és néprajza. Szerk. Lichtneckert A. Veszprém, 2000. 224.
45. IIA B. - KOVACSICS J. i. m. 35. és 245.
46. BALOGH L.-ÖRDÖGH F.-VARGA M. i. m. 289.
47. V. ö. ERTL P. i. m. 7.
48. U. ott. 8.
49. IIA B. - KOVACSICS J. i. m. 245.
50. BALOGH L.-ÖRDÖGH F.-VARGA M. i. m. 291.
51. U. ott. 290.
52. A Veszprémi Tractus canonica visitatiojának Diáriumja 1814. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára.
53. KAYOS G. i. m. 2.
54. SZABÓ József: Litér református templom karzatainak helyreállítási dokumentációja. Kézirat, 2002. 1-3.
55. U. ott 1.
56. HARMATH István-KATSÁNYI Sándor: Veszprém megye irodalmi hagyományai Veszprém, 1984. 249-250.
57. H. SZABÓ Lajos: Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából Pápa, 1998. 191.
58. Esperességi napló 1866/67 évi egyházlátogatásról. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltára. Az adatot JAKAB Réka levéltáros-muzeológusnak köszönöm!
59. ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon Bp. 1977. 454.
60. HEIZER Tiborné összeállítása: A litéri iskolakápolna és templomunk története. In: Harangszó 2001. július 1.III/1. 19-20.
61. L. 1814. évi canonica visitatio valamint KAYOS G. kézirata.
62. KAYOS G. i. m. 3-4.
63. Vö. HEIZER T. i. m.
A természeti értékek összeállítását dr. SONNEVEND Imre erdőmérnök, botanikai felügyelőnek köszönöm, aki felhasználta Mészáros András természetvédelmi területi felügyelő adatait is.

Rainer Pál:

1. Éri István-Kelemen Márta-Németh Péter-Torma István :Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország régészeti topográfiája.2. (Budapest, 1969) (a továbbiakban MRT 2.) 123. 29/4. lelőhely
2. MRT 2. 123. 29/3. lelőhely
3. MRT 2. 123. 29/7. lelőhely
4. MRT 2. 123. 29/2. lelőhely
5. MRT 2. 122-123. 29/2. lelőhely
6. MRT 2. 123. 29/4. lelőhely
7. MRT 2. 123.
8. Levárdy Ferenc: A litéri román kapuzat. In: Magyar Műemlékvédelem 1967-1968. (Budapest, 1970) 269, 281. 1. jegyzet
9. Libertinus a XI-XIV. században olyan korábban nem szabad helyzetű személy, aki felszabadult szolgálalapotából, de urától továbbra is bizonyos jogi függésben maradt, s szolgáltatásra is kötelezett volt. Vö. Bán Péter-Havassy Péter-Nemes Lajos-Á. Varga László: Magyar történelmi fogalomgyűjtemény. II. (Eger, 1980) 554. (libertinus címszó)
10. Levárdy 1970. 269.
11. Levárdy 1970. 269.
12. Levárdy 1970. 269.
13. Veszprémi Püspöki Levéltár a Veszprémi Érseki Levéltárban (továbbiakban Vp. It. - Litér 1. (regesztája Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém - Műemléki Adattár 9441.)
14. Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adóajajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltából. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai. 3. (Veszprém, 1984) 180, 187, 192, 198.
15. Szapolyai István Veszprém megyei birtoka 1488-ban Pápa és Ugod váraiból, valamint Béb, Borsosgyőr, Börze, Csetény, Dáka, Fenyőfő, Fenyőfőteszér, Gyirót, Igar, Kenyeri, Királyföldre, Kup, Nagyborosgyőr, Nagyréde, Nóráp, Noszlop, Nyárad, Nyék, Nyőgér, Olaszfalu, Oszlop, Petend, Ság, Sikátor, Szentlászló, Szombathely, Szűcs, Teszér, Vámhegy, Veim falvakból állt, összesen 928 adóköteles portával. Vö. Solymosi 1984. 189.
16. Újlaki Lőrinc Veszprém megyei birtoka 1488-ban Palota várából, továbbá Billege, Csernye, Csősz, Dolosd, Dudar, Inota, Küngös, Mellár, Öskü (kastéllal), Pere, Pét, Tés falvakból állt, összesen 183 adóköteles portával. Vö. Solymosi 1984. 189.
17. Kinizsi Pál Veszprém megyei birtoka 1488-ban Somló és Vázsony váraiból, valamint Barnag, Csepely, Doba, Felsőkamond, Herend, Hódoska, Kerta, Léhért, Nagyalásny, Nagyberzeny, Nagyszőlős, Torna falvakból állt, összesen 325 adóköteles portával. Vö. Solymosi 1984. 187.
18. Vp. It. - Litér 3. (regesztája Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém - Műemléki Adattár 9443.)
19. Vp. It. - Litér 5. (regesztája Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém - Műemléki Adattár 9445.)
20. Vp. It. - Litér 2. (regesztája Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém - Műemléki Adattár 9442.)
21. Vp. It. - Litér 4. (regesztája Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém - Műemléki Adattár 9444.)
22. A templomról : Békefi Remig : A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (Budapest, 1907) 75., Koppány Tibor : A Balaton-felvidék románkori templomai. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. 1963. 98. Nr.35. alaprajzzal, Koppány Tibor : Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. 1967. 134. Nr.91., MRT 2. 122. 29/1. lelőhely, Levárdy 1970., Guzsik Tamás : A magyar falu középkori templomépítésze.I. (Budapest, 1979) 13. Nr.56. alaprajzzal
23. A kapuzatról : Levárdy 1970.
24. A templom környékén az 1940-es években és a XX. század végén is több alkalommal strokat találtak. Vö. MRT 2. 122. 29/1. lelőhely
25. Koppány 1967. 134., Levárdy 1970. 269.
26. Kaszás rét, valószínűleg azonos a kaszaaljával (falcastrum), amin az egy

Tartalom

Előszó	1
S LACKOVITS EMŐKE: FEJEZETEK LITÉR TÖRTÉNETÉBŐL ÉS NÉPÉLETÉBŐL	2
Falu a történelem sodrában, a változó időben	2
A templomos falu	12
A kultúra szolgálatában	20
A természet gazdag értékeiből	24
RAINER PÁL: LITÉR RÉGÉSZETI EMLÉKEIRŐL ÉS TÖRTÉNETÉRŐL	26
JEGYZETEK	31

- kaszával egy nap alatt learatható területet értették. Vö. Bogdán István : Régi magyar mértékek. (Budapest, 1987) 69. és Bogdán István : Magyarországi hossz- és földmértékek 1601-1874. (Budapest, 1990) 283.
27. Koppány 1963.98., Ila-Kovacsics 1964. 245., Koppány 1967. 134., Levárdy 1970. 269, 281. 8.jegyzet
28. Az ől a két kiterjesztett kar távolsága, kb. 1,8-2 m. Számos változata van. Vö. Bogdán 1987. 58., Bogdán 1990. 172-186.
29. A láb az ől 1/6-od része. Többféle változata ismeretes. Általában 31, 6 cm. Vö. Bogdán 1987. 55.
30. Levárdy 1970. 270.
31. Levárdy 1970. 270.
32. Levárdy 1970. 270.
33. MRT 2. 123. 29/5-6. lelőhelyek, u.o. 29/7. lelőhelyen (Papvásárhegy É-i oldalán) XI. századi cserepek is előkerültek
34. MRT 2. 123. 29/6. lelőhely
35. MRT 2. 123. 29/6. lelőhely
36. Veszprémi Káptalan magán Levéltára a Veszprémi Érseki Levéltárban (a továbbiakban Vk. m. It.) - Pathvására 8., Kumorovitz L. Bernát : Veszprémi regeszták (1301-1387). (Budapest, 1953.) 114. Nr.281.
37. Máma elpusztult középkori település a mai Balatonfűzfő területén. Vö. MRT 2. 45-46. 7/1-2. lelőhelyek
38. Ma Balatonkenese. Vö. MRT 2. 50. 8/1. lelőhely
39. Sándor elpusztult középkori település Balatonkenese határában. Vö. MRT 2. 53. 8/16. lelőhely
40. Sár, Malomsár elpusztult középkori település Papkeszi határában. Vö. MRT 2. 170-171. 39/6-7. lelőhelyek
41. Ma Papkeszi. Vö. MRT 2. 169. 30/1. lelőhely
42. Vk. m. It. - Keszi 56., Kumorovitz 1953. 172-173. Nr.433

43. Vk. m. It. - Pathvására 9., Kumorovitz 1953. 219. Nr.554.
44. Vk. m. It. - Pathvására 11., Kumorovitz 1953. 243. Nr. 628.
45. A köből (cubulus) vagy veder változatairól : Bogdán 1987. 88.89. és Bogdán István : Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (Budapest, 1991) 218-235.
46. Vk. m. It. - Pathvására 11., Kumorovitz 1953. 244-245. Nr.633.
47. Vk. m. It. - Pathvására 18., Kumorovitz 1953. 268. Nr.686.
48. Vk. m. It. - Pathvására 12., Kumorovitz 1953. 272. Nr.698.
49. Vk. m. It. - Pathvására 18., Kumorovitz 1953. 282. Nr.725.
50. Solymosi 1984. 181, 185, 193, 198.
51. Ennek a környéken kereshetjük annak a két csontvázas kelta sírnak a lelőhelyét, amelynek leletanyagát Kovács R.-tól 1912-ben vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum, s amelynek lelőhelyéről Felsődákát tüntette föl a leltárkönyv. Vö. MRT 2. 123. az azonosítatlan lelőhelyek között
52. Kredics László-Solymosi László : A Veszprémi Püspökség 1524. évi urbárium a - Urbarium Episcopatus Vesprimiensis anno MDXXIV. Új Történelmi Tár - Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes. 4. (Budapest, 1993.) 32-33.
53. Pákay 1942. 128.
54. Ila-Kovacsics 1964. 245.
55. A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattárában található még néhány kisebb litéri vonatkozású leletmentésről, helyszíni megfigyelésről készített jelentés, amelyek a MRT 2. kötete anyaggyűjtésénél lezárása (1966) után fródtak. Tekintettel azonban publikálatlanságukra, ezeket nem vettem fel összeállításomba.
56. A feltárás dokumentációja a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattárában található.
A leletmentésnél közreműködött Szabó Adrienn régész-technikus. A feltárási munkák segítségét a zirci KÖZVÍZ KHT-nak köszönöm. Ugyanitt köszönöm meg Bardí József litéri lakós segítségét és irántunk tanusított emberségét.